

Interview met Jacques Ellul

Interviewers: Jan van Boeckel en Karin van der Molen

Camera: Pat van Boeckel (december 1990)

© ReRun Producties, polarstarcentre@yahoo.com

Jacques Ellul, Foto: Pat van Boeckel

Dit interview werd gedurende vijf dagen in december 1990 opgenomen in Elluls woonplaats Pessac, in Zuid-Frankrijk, ten behoeve van de documentaire *Het Verraad van de Techniek* die in 1992 door de IKON-omroep op tv is uitgezonden.

Link naar de film:

<https://topdocumentaryfilms.com/betrayal-technology-portrait-jacques-ellul/>

Wat is uw definitie van techniek?

De techniek, in de zin waarin ik het gewoonlijk gebruik, met een hoofdletter, verschilt in twee opzichten van de gebruikelijke betekenis. Allereerst: de techniek is een geheel van onderling verbonden, aparte technieken; ze vormen samen een geheel. Ze vormen, zoals ik het laatstelijk genoemd heb, een systeem. Aan de andere kant is techniek een geheel dat onafhankelijk, autonoom is.

Dat is iets anders dan alles wat er tot nu toe historisch bestaan heeft. Dat wil zeggen, de mens heeft altijd technieken gebruikt, maar die waren altijd gescheiden van elkaar. Er bestonden technieken om huizen te bouwen, de techniek van de jacht, maar die waren niet van elkaar afhankelijk, terwijl nu alles met elkaar verbonden is. En aan de

andere kant waren de technieken altijd ondergeschikt aan geboden, religieuze bijvoorbeeld, of mythische. De mens plaatste de techniek niet boven al het andere. Bijgevolg hebben we tegenwoordig een verschijnsel dat verschilt van wat in de loop van de mensheid heeft bestaan. En het is dit fenomeen dat ik de techniek heb genoemd, en dat eigenlijk wezenlijk gerelateerd is aan de vermeerdering van onze middelen tot handelen.

Het is een abstract verschijnsel, het is niet concreet zoals de techniek van een auto of de fotografie. Het is een abstract verschijnsel dat gekenmerkt wordt door interactie, dat wil zeggen de wederkerige, meervoudige werking van technieken en aan de andere kant een constante versnelling. De techniek gaat steeds sneller vooruit.

Ik gebruik niet het woord technologie, dat steeds meer gebruikt wordt, omdat het absoluut niet de betekenis heeft die men eraan gegeven heeft. Het is samengesteld uit twee Griekse woorden. Het woord *techné*, wat 'de kunst' of 'techniek' betekent, en *logos*, dat 'het woord' betekent. Dus technologie wil zeggen: het discours over techniek. Dat is etymologisch wat technologie betekent. Anders gezegd: technologie is de filosofie van de techniek, het is een uiteenzetting over de techniek. Het is ook het onderricht dat een docent over een techniek gaat geven. Dat is technologie.

Trouwens, de eerste werken die over techniek spreken, ik denk bijvoorbeeld aan Mumford, hebben het niet over technologie. Mumford wist perfect wat dat betekende. Het woord technologie gebruiken in de zin van techniek is een absurditeit. Het is inderdaad voldoende de vraag te stellen: hoe ga je een discours over de technologie noemen? En als je het Griekse woord zult gebruiken, zal je in feite zeggen 'technologie-logie', wat niets betekent. Het is een woord dat steeds meer gebruikt en toegepast is maar het heeft geen enkele betekenis en geen enkele waarde. Daarom gebruik ik techniek anders, met een hoofdletter in plaats van technologie.

Wanneer en hoe bent u tot de conclusie gekomen dat de techniek de bepalende factor in onze samenleving is?

Dat heeft zich ongeveer tussen 1935 en 1940, of 1930 en 1940, afgespeeld. In die tijd verschenen er

een aantal werken, onderzoeken over de machine. Men interesseerde zich voor de effecten van de machine, van de mechaniek. Er verschenen interessante boeken. Bijvoorbeeld in het Frans een boek dat helemaal vergeten is geraakt van de schrijver Georges Duhamel, die een boek heeft geschreven over de kern van het toekomstige leven, waar hij de effecten van de machine aantoont. Ook de eerste boeken van Mumford gingen over de machine. Maar men zag niet het veel grotere probleem van de techniek. Men begon medische technieken toe te passen, psychologische technieken, maar men zag het verband niet. En deze boeken gingen samen met science fiction-boeken. Je had het boek van Orwell, 1984, je had *Brave New World* van Aldous Huxley. Maar deze boeken hebben mij niet zozeer beïnvloed.

In werkelijkheid dacht ik in die tijd veel meer aan over het denken van Karl Marx. Ik was veel meer een marxist. De vraag kwam bij me op dat als Marx nu in 1935 terug zou komen, zou hij dan dezelfde analyse van de maatschappij maken als in 1848? Dan zou hij, door het gebruik van dezelfde methode, in de moderne wereld stuiten op een kracht die hij niet kende in zijn tijd (hij kende de machine en dat was alles) en dat was de techniek. En door de sociologische en economische analyse van Marx toe te passen ben ik tot de conclusie gekomen dat Marx nu de techniek als bepalende factor zou beschouwen, aangezien de techniek het kapitaal beheerst. Het kapitaal heeft de techniek geprikkeld en uiteindelijk beheerst en prikkelt de techniek het kapitaal. Anders gezegd, het essentiële feit zoals Marx het gezien zou hebben was volgens mij de techniek en langzamerhand ben ik erachter gekomen dat het niet alleen de techniek is maar wat ik genoemd heb de *technoscience*, dat wil zeggen de band tussen techniek en wetenschap, die het determinerende feit is volgens het denken van Marx. Ik heb geprobeerd de methode van Marx toe te passen op de analyse van het fenomeen en dat was mijn eerste boek, dat erg marxistisch was, ondanks de indruk die de marxisten ervan hebben gehad.

Verder heb ik vooral nagedacht over de sociologie van Max Weber en heb ik mijn denken over de techniek verder ontwikkeld via het denken van Weber. Dat is ook erg nuttig voor me geweest. En tenslotte was er de systeemmethode, dat wil

zeggen de studie van systemen en daarom heb ik mijn boek over technische systemen geschreven waarin ik de systeemmethode toepas op de studie van het geheel van de technische fenomenen die mij een systeem toeschijnen in de oorspronkelijke zin van het woord.

Op die manier heeft mijn denken zich ontwikkeld van de jaren '30 tot het verschijnen van de systeemtheorie, dat wil zeggen de jaren '50.

Waarom kunnen wij het probleem van de techniek niet begrijpen als we het niet zien als onderdeel van een technisch systeem?

Het proberen te begrijpen van een techniek los van het geheel is, uiteindelijk, haar niet begrijpen. Ik geef een eenvoudig voorbeeld. Men stelt vaak vragen over het effect van televisie, bijvoorbeeld op kinderen of de kijkers. Als men alleen de relatie tussen televisie en kijker onderzoekt, dan is dat amusant maar dat zegt niets over de betekenis die de televisie voor de kijker heeft. Men moet het leven van deze persoon in ogenschouw nemen, een persoon die overbelast is door veel andere technieken, een man die zijn auto bestuurt, die moe is en aan de andere kant behoefte heeft aan amusement dat volledig losstaat van zijn dagelijkse leven. Men krijgt al een heel ander resultaat als men de mens bekijkt ten opzichte van andere technieken.

En verder moet men vooral in aanmerking nemen dat de techniek onderdeel uitmaakt van een groot aantal spektakels. Dat wil zeggen dat de kijker zijn tv-apparaat bekijkt als een spektakel en hij zal op straat overal om zich heen andere spektakels zien. En stap voor stap leidt dit veelvoud van beelden ertoe dat hij de hele realiteit als een spektakel gaat zien. Dat wil zeggen dat het effect van die tv-reportage over de ellende in de wereld, over de oorlog etc. voor hem een spektakel is geworden. Dat komt doordat de relatie met de tv een andere relatie is dan die met de bioscoop, die een scherm plaatst tussen de kijker en de realiteit die hem omringt.

In werkelijkheid is techniek in het algemeen bepalend en geeft zij haar definitie aan een techniek, die zijn eigenschappen en toepassingen geeft. En dat is erg belangrijk, want een bepaalde techniek heeft effecten die men ervan verwacht en als men

verder kijkt dan die ene techniek en haar effecten, merkt men op dat er veel andere effecten zijn op andere gebieden. Bijvoorbeeld als ik een uur naar de tv kijk, dan heb ik afleiding gehad. Ik heb naar een film gekeken en ik heb me geamuseerd, maar dat heeft veel andere consequenties gehad op andere terreinen. Dat heeft mijn wijze waarop ik de wereld om me heen bekijk veranderd etc. En de toepassing van de techniek ten opzichte van andere technieken vormt het werkelijk betekenisvolle fenomeen.

Om een ander voorbeeld te geven dat het zal verduidelijken: ik neem een medicijn tegen een bepaalde ziekte. Dat medicijn bevat het molecuul dat mijn ziekte zal genezen. Maar dat medicijn bevat ook veel andere chemische producten en deze chemische producten komen in mijn hele lichaam. Dat zal veel andere dingen veranderen dan de keelpijn of reumatiek die ik kan hebben. Er zullen consequenties voor mijn hele lichaam zijn door de andere chemische producten. En om het serieus aan te pakken zou men het geheel van de effecten van alle chemische producten moeten onderzoeken voordat een medicijn gegeven wordt, maar dat doet men nooit. Recente studies binnen de universiteiten houden zich wel bezig met de effecten van de chemische middelen. Die kwestie moet worden opgelost.

De techniek moet in het geheel van haar effecten worden geplaatst. Geen enkele techniek kan strak binnen haar domein blijven. Elke techniek moet in het geheel van haar effecten worden bekeken en in het geheel van de technieken.

Aan de andere kant hebben technieken, daar komen we steeds meer achter, steeds meer secundaire, ongewenste effecten. Welnu, deze secundaire effecten zijn onwenselijk en wij ontdekken ze pas als wij deze technieken in verband met andere technieken beschouwen. Het zijn andere technieken die ons leren dat er secundaire effecten bestaan die niet ontkend kunnen worden, die belangrijk zijn. Bijvoorbeeld wanneer er een nucleaire explosie plaatsvindt door een experiment, dan zijn het andere technieken die ons leren wat de gevaren zijn van deze explosie. Alle techniek brengt dus secundaire effecten met zich mee, bijvoorbeeld effecten van psychologische of natuurlijke aard.

Nu komen we op de kwestie van de beoordeling. Er worden meningen gegeven over het belang

van de toepassing van een bepaalde techniek en de bezwaren ervan. Ik heb een paar jaar geleden de vraag gesteld of de producten die men in een fabriek maakt die dioxine produceert zo belangrijk zijn in onze samenleving dat men door moet gaan dit gif te produceren. Of zijn de gevolgen zo ernstig dat men de productie van het product stop zou moeten zetten? Niemand heeft mij hierop antwoord gegeven. Dat zijn de secundaire effecten die de ecologen in beschouwing nemen. We zullen nog op deze ecologen terugkomen.

Maar er zijn ook secundaire effecten van de techniek waar juist de technici tegen zijn. Ik denk aan effecten zoals radioactieve straling, niettegenstaande het feit dat als er radioactieve straling is vrijgekomen, ze toch verklaren dat het niet gevaarlijk is.

Maar de secundaire effecten van de technieken moeten op alle niveaus worden bestudeerd. Bijvoorbeeld op psychologisch gebied. Waarom zijn bijvoorbeeld alle automobilisten voortdurend in de verleiding om steeds sneller te gaan? Dat is psychologisch gezien toch verbazingwekkend. In Frankrijk is er een uitermate interessant experiment geweest; er was een wetsvoorstel om de kracht van een automotor te beperken, zodat hij niet sneller dan 150 kilometer per uur kon gaan. Er waren protesten, demonstraties; het was verschrikkelijk, iedereen wilde harder kunnen dan 150 kilometer per uur. Dat stelt de betekenis van de wet ter discussie die wil verbieden dat men harder kan dan 150 kilometer per uur: die betekent dus helemaal niets. Want iedereen is het erover eens dat ze harder willen kunnen.

Dus er zijn psychologische effecten waar men rekening mee moet houden, dat is erg belangrijk. Het is de verandering van de psychologische mentaliteit. We zullen op deze kwestie van de secundaire effecten van de techniek, waar men zich niet altijd even bewust van is, terugkomen bij het vraagstuk van de macht. Maar men moet het allemaal erbij betrekken want de techniek heeft effecten op alle terreinen. Dat lijkt me essentieel.

Waarom is juist de systeemtheorie behulpzaam bij deze analyse?

Eigenlijk kende men op een eenvoudig niveau de systeemtheorie al eerder. Niet als theorie. Het stond

voor een geheel van fenomenen die een nauwe onderlinge relatie hebben. Deze fenomenen zijn anders dan die daarbuiten en bijgevolg bestaat er een 'binnen', een organisme bijvoorbeeld, dat een systeem vormt met subsystemen, dat wil zeggen krachten die met elkaar combineren. En verder is er naast het systeem een 'buiten'. Wat ik wilde laten zien aan de hand van het systeem is dat de techniek, samengesteld uit technische subsystemen die met elkaar combineren, samen een geheel vormt. Een geheel waarin elk element door het geheel wordt beïnvloed en het geheel door elk element wordt beïnvloed, dat wil zeggen dat elke keer als er zich een vooruitgang van de techniek voordoet in een bepaalde sector, dat repercussies heeft voor alle anderen. En omgekeerd, als het systeem zich verder ontwikkelt, profiteren alle technieken van deze ontwikkeling.

Maar buiten dat systeem bestaat er gelukkig nog wat anders dan de techniek. De mens bevindt zich nog niet helemaal in het technisch systeem. De natuur is nog niet helemaal omsloten door het technisch systeem. Hoewel het systeem dat wel graag zou willen, maar dat heeft zich nog niet helemaal voltrokken.

Dat was een kleine uitleg van de 'systémication'.

Waarom kunnen we pas sinds vijftientig jaar van een technisch systeem spreken?

Ten eerste omdat er pas sinds vijftientig, dertig jaar een uitzonderlijke ontwikkeling plaatsvindt in de communicatiemechanismen, de communicatiemiddelen in alle domeinen. En om een systeem te realiseren moet er communicatie zijn. Dus als men als voorbeeld neemt dat er in een bepaalde tijd een biologisch onderzoek was in een bepaald laboratorium in de VS dan was het niet per se zo dat dat overal gevolgen had. Het is pas sinds de media overal reiken dat het systeem werkelijk als een puzzel in elkaar paste. Deze communicatiefactor is erg belangrijk.

Aan de andere kant is het zo dat de technieken zo'n veertig jaar geleden oneindig minder machtig waren dan nu en dat het de mensen daarom minder opviel.

Over interesse gesproken: ik zal een kleine anekdote vertellen. Toen ik het boek over de techniek, de technische samenleving had

geschreven, in 1950, bood ik het aan een grote Franse uitgever aan. Hij zei: 'De techniek, wat is dat? Dat heeft geen enkel belang.' Dus ik bracht het naar een andere uitgever, die zei; 'De techniek? Maar wie dacht u dat er een boek over de techniek ging kopen?' Er zou geen publiek voor zijn. Het werd veertig jaar geleden gepubliceerd omdat een van mijn vrienden die bij een derde uitgever werkte, erop aandrong mijn boek te publiceren. Dat toont tot op welke hoogte men zich onbewust was van het technisch fenomeen.

Kunt u uitleggen waarom u de computer beschouwt als de correlatiefactor van het technisch systeem?

In de zin dat men nu een zodanige complexiteit van het technisch systeem heeft bereikt dat niemand meer in staat is om alles te bevatten wat nodig is. Om een klein voorbeeld te geven: voor mijn laatste boek over de Technologische Bluf heb ik 2400 fiches gemaakt. Ik verzeker u dat het erg moeilijk is om alleen met je hersens 2400 fiches te verwerken. En nu, met de computer, kan men zich werkelijk meester maken van het geheel van alle fenomenen. En men ziet dan dat er andere fenomenen zijn die men weer in het systeem kan integreren. Daarom is de computer essentieel.

Waarom zegt u dat de techniek niet een neutraal hulpmiddel is?

Ik zeg dat de techniek géén neutraal middel is. Een argument dat men in die tijd veel hoorde was dat de techniek niets belangrijks was, het was een volmaakt neutraal middel. Men gaf het gangbare voorbeeld dat je met een mes simpelweg het vlees op je bord kon snijden, maar ook de buurman doden. Het mes kon niets, het was de mens die het bewoog. Emmanuel Mounier, die erg bekend is en die de techniek heeft verdedigd, heeft me op een dag gezegd, 'In wezen is het meest perfecte technische apparaat uw hand. U doet met u hand wat u ermee wil, en in feite doet men met de techniek wat men wil.'

Ik pretendeer dat de techniek niet neutraal is. Dat wil zeggen dat er aan de ene kant factoren, krachten in de techniek aanwezig zijn die in bepaalde richting gaan, en alleen die richting en aan

de andere kant is er een overeenkomst, een diepgaande relatie tussen bepaalde tendensen in de mens en in de techniek. Dat wil zeggen dat het geen toeval is dat de westerse mens deze technieken, die aan zijn diepe behoeften voldeden, heeft uitgevonden.

Ik had het net over de snelheid van de auto; de snelheid is een uitdrukking van macht. In feite is de westerse mens sinds eeuwen geobsedeerd door het idee van de macht. Hij zoekt steeds naar meer vermogen, macht en hij past de middelen die tot zijn beschikking staan toe in het kader van machtshandelingen. Het klassieke voorbeeld is het kruit dat de Chinezen al vanaf de 12de eeuw kenden. De Chinezen, die een andere ideologie en een andere psychologie hadden, maakten er vuurwerk van. Zodra wij het buskruit leerden kennen, was het eerste waar het voor gebruikt werd de oorlog. Dus voor de macht, de verovering.

Ik beweer dat de techniek niet neutraal is, voorzover ze gecreëerd en ontwikkeld is in overeenstemming met een bepaalde ideologie, met een bepaalde maatschappijopvatting. Die twee dingen gaan samen. Anders gezegd, wanneer men een geweer geeft aan iemand die tot in het diepst van zijn ziel pacifist is, die absoluut aan het leven gelooft, zal het geweer niet worden gebruikt. Maar ik geloof dat de techniek niet neutraal is in de zin dat het geen toeval is dat het geweer tóch gebruikt zal worden, dat wil zeggen in onze westerse samenleving, die er een is van macht en overheersing. Daarom is de techniek niet neutraal en is het niet hetzelfde om een mes te hebben waarmee men het vlees snijdt en een mes waarmee men zijn buurman doodt. Dat is geen toeval.

Welke ervaringen gedurende de Tweede Wereldoorlog samen met uw vriend Charbonneau hebben u op het spoor gezet dat de techniek de bepalende factor is?

In feite was het veel eerder, in de jaren 1933-1938, dat ik met mijn vriend Charbonneau begonnen was om het fenomeen van de techniek te bestuderen. De Tweede Wereldoorlog heeft ons niet veel nieuws geleerd. Het was ons duidelijk dat het niet eenzelfde oorlog zou zijn van die van 1914-1918 en het was ons duidelijk dat de nieuwe instrumenten zoals de tanks en vliegtuigen bepalend zouden zijn in deze

oorlog en dat het bijgevolg niet zozeer het aantal soldaten maar het aantal tanks en vliegtuigen was dat het essentiële element vormde. Het waren dus echt technische elementen. Dat bevestigde ons in wat we al zeiden, we hebben er geen enkele extra gevolgtrekking uit getrokken ten opzichte van wat we begrepen hadden.

Maar het wijzigde vanzelfsprekend wel ons begrip van de generale staven, van het geheel van het leger, de officieren, etc. En een uiteindelijk andere organisatie, het Franse leger, had er niet veel van begrepen, op generaal De Gaulle na en we zijn verslagen door mensen die eenvoudig de betekenis van de techniek voor de oorlog hadden begrepen. Dat is alles.

Welke maatschappelijke fenomenen hebben u in de jaren '30 op het idee gebracht dat techniek de bepalende factor was?

Aan de ene kant waren er fenomenen van een sociologische orde. De opkomst van de grote steden die mogelijk werd gemaakt door de ontwikkeling van de communicatiemiddelen, de trein, de metro, etc. Aan de andere kant de ontwikkeling van de grote industrieën. Daar kregen we de analyses van de machine over. En verder de kloof die zich ontwikkelde tussen een plattelands-, een boerensamenleving en een samenleving die kunstmatige goederen produceerde. Dat was voor ons een element dat erg belangrijk was.

Mijn vriend Charbonneau en ik waren erg diep verbonden met de grond, met het bos. We zitten hier dichtbij het bos van Les Landes en we hebben geleefd in dat bos. We zitten in een gebied dat leefde van de wijn. De wijn was een essentieel onderdeel van onze economie. En plotseling zagen we dat deze fundamentele elementen verdwenen. Bijvoorbeeld in Les Landes werden er twee producten gemaakt; je had de productie van terpentijn op basis van extractie van hars en verder de bomen zelf, die werden gebruikt in de kolenmijnen om de mijnschachten te ondersteunen. Men begon toen terpentijn te fabriceren met andere stoffen dan de hars van de pijnbomen en men ondersteunde de mijnen met beton. Dus het bos, dat een bewoond bos was geweest, een bevolkt bos, een levend bos, werd een verlaten bos. De mensen hadden geen middelen van bestaan meer, ze

konden geen hars of bomen meer verkopen en daarom hebben ze het bos verlaten. Dat leek ons een absoluut fundamenteel element. Als de boeren het land verlaten, wat moet er dan van hen worden? Ze worden geabsorbeerd in een wereld die andere dingen produceert, een wereld die zich langzamerhand in dienst van de techniek organiseert.

Kunt u iets vertellen over de beweging van het Personalisme in de jaren '30?

Wij behoorden inderdaad tot de beweging van het Personalisme. Het was een periode waarin men politiek actief was. Je had hen die bij rechts hoorden, richting het fascisme, en zij die links waren en de kant van het communisme opgingen. Wij waren het met geen van beiden eens. Maar we waren er ook niet voor om de burgerlijke samenleving te behouden. Wij zochten iets anders en het Personalisme heeft geprobeerd een nieuwe samenleving te funderen op basis van de persoon, dat wil zeggen de mens als een geheel, niet als een producent of een consument.

In het begin stonden wij op één lijn met Emmanuel Mounier, die de schepper was geweest van het Personalisme. We konden ons niet vinden in de naam van de tijdschrift dat ze publiceerden: *Esprit*. We waren het daar niet mee eens omdat het woord '*esprit*' voor ons veel te vaag was, men kon ervoor invullen wat men wilde. En daarnaast was ook Hitler geheel en al een spiritualist en noemde de Oppergod in al zijn redevoeringen. Dat beviel ons niet. Bovendien stuitte we op een zekere katholieke bekrompenheid bij Mounier, dat zagen wij niet zitten. Wij hebben uiteindelijk vooral geprobeerd een beweging te veranderen, die in haar essentie intellectueel was en gericht op Parijs, in een beweging die zich veel meer op een publiek richtte dat in de werkelijkheid stond. We hebben in het Zuidwesten groepen opgezet die niet bestonden uit intellectuelen die bezig waren met filosofische theorieën, maar groepen die probeerden een nieuw begrip van het leven te ontwikkelen. We hebben groepen gevormd in het Zuidwesten en Mounier was het daar helemaal niet mee eens. Mounier wilde niet dat zijn Personalistische beweging ophield een Parijse beweging te zijn en een beweging van intellectuelen, leraren filosofie, geschiedenis etc. Dus scheidden we ons vlak voor de oorlog af en we

bleven met een heel klein aantal over. Daarna ging het meer onze kant op. We riepen de mensen op zelf de leiding te nemen en om individuen te worden die zelf hun leven leidden, die ontsnappen aan het technisch systeem, net als aan de filosofische invloeden. Dat ging ons goed af. We werkten in de bergen met jongeren. Ik heb aan heel wat generaties jongeren geleerd om een brood te bakken 'à la hache', hoe men het met een bijl in stukken hakt, ik heb ze koken geleerd terwijl we discussieerden over belangrijke en zeer moeilijk te lezen schrijvers. Ik heb bijvoorbeeld gedurende een heel jaar met mijn studenten Tocqueville doorgevoerd, een schrijver die in die tijd helemaal niet bekend was.

Dus we hebben ons op dit gebied afgescheiden van het Personalisme in enge zin. We moeten niet vergeten dat Esprit in de eerste periode van de regering Vichy nauw aan de zijde van de regering Vichy bleef staan, daarna heeft men zich ervan afgekeerd en werd ze verboden. Vlak na de oorlog heeft de beweging van Esprit een tijdje erg dicht bij de communisten gestaan en de positie van Sartre die wij totaal verwierpen.

Dat waren de relaties die wij hadden met de Personalisten en de beweging die wij hadden geprobeerd op te zetten.

Wat was uw hoop tijdens de Tweede Wereldoorlog (op een revolutie) en hoe sloeg die om in een desillusie?

Dan komen we op de kleine politieke ervaring die ik vlak na de oorlog had. Ik behoorde bij de verzetsbeweging die als leus had: 'Wij gaan door van het verzet naar de revolutie!' Een niet-communistische revolutie wel te verstaan. We hadden toen trouwens teksten voorbereid, die ik nog steeds als zeer solide en serieus beschouw, over het model van een andere samenleving. We hoopten dat men na de oorlog het idee van de staat, van de soevereiniteit van de staat, aan de kant zou zetten, het idee dat de productiviteit voor alles ging, etc.

Ik ben loco-burgemeester van Bordeaux geweest, van 1944 tot 1947. Drie jaar. Ik heb van dichtbij gezien wat het politieke leven was. Samen met twee andere vrienden behoorde ik tot geen enkele politieke partij en we hebben geconstateerd dat de

oude vooroorlogse politieke partijen, de socialisten, de radicale socialisten, de communisten hun hele kader op het platteland, in de kleine steden, etc. in stand hadden gehouden. Als wij, die niet bij een partij hoorden, toespraken kwamen geven in die steden, hadden we dertig tot veertig mensen voor ons, maar als het een radicale socialist was die kwam, kwamen er drie- of vierhonderd toehoorders. We begrepen dat het opnieuw de oude partijen waren die regeerden.

Van mijn ervaringen op het gemeentehuis zal ik er één vertellen. Ik was belast met de herziening van de gemeentelijke contracten, dat wil zeggen contracten die de gemeente afsloot met ondernemingen voor de verlichting, de bestrating, etc. Ik werd geconfronteerd met ondernemers die over het algemeen vijftig procent verhoging vroegen. Ik liet alle dossiers bestuderen door mijn technische dienst van het gemeentehuis en zij concludeerden dat ik kon volstaan met een voorstel voor een verhoging van dertig procent. Ik ontving de eerste ondernemer, die een erg belangrijke man was, hij stond aan het hoofd van de hele organisatie van beton. Ik stelde hem twintig procent voor. De man stond direct op, verheugd en hij zei met een grote glimlach, 'ik dank u mijnheer de burgemeester, dat is perfect, twintig procent er bovenop is precies wat ik nodig heb!' Dus ik had alle dossiers die de technische dienst had bestudeerd onder mijn ogen gehad, met alle cijfers en aanwijzingen die tot hun conclusie van dertig procent hadden geleid. En ik heb tegen mezelf gezegd dat ik onder die omstandigheden geen enkel vertrouwen in mijn dienst kon hebben, dat ik geen enkel vertrouwen in deze technici kon hebben. Ik, die iedere avond twintig tot vijfentwintig brieven moest ondertekenen over kwesties waarover ik drie of vier dossiers kende, ik zei bij mezelf, maar een minister die dagelijks een honderdtal stukken ondertekent, die laat men het-maakt-niet-uit-wat ondertekenen! Zijn bureaus kunnen hem volledig valse stukken voorschotelen en hij zal het nooit merken. In die omstandigheden heb ik het politieke leven verlaten en ik besloot dat men via de politieke weg niets kon bereiken – wat het ook was.

Kunt u vertellen over de tijd dat de techniek nog ingebed was in de cultuur, bijvoorbeeld de middeleeuwen, en wat er veranderde waardoor dat niet meer zo was?

Ik denk dat in een samenleving die men traditioneel zou kunnen noemen, zoals de westerse middeleeuwse samenleving, de techniek ondergeschikt is aan een aantal geboden, bijvoorbeeld religieuze geboden. In bepaalde beschavingen had men het recht niet om de aarde te bewerken met ijzeren instrumenten, want de aarde werd beschouwd als de moeder en men mocht haar niet verwonden met een te hard gereedschap. Dat was een gebod. Net zoals de Egyptenaren het wiel niet mochten gebruiken. Hoewel de Hixos het wiel al sinds lange tijd kenden en de Egyptenaren ook, konden ze het niet in gebruik nemen omdat het wiel de zonnecirkel symboliseerde en men had niet het recht de zonnecirkel te gebruiken voor zuiver materiële behoeften.

In de middeleeuwen waren er de religieuze geboden van het christendom en aan de andere kant het plattelandsgeloof met betrekking tot het werk. Dat was dominant ten opzichte van de instrumenten, de apparaten. Vanaf de 14de, 15de eeuw bekritiseerde men in de westerse wereld alles wat de mens tot dan toe geloofd had en waaraan hij zich gehouden had. Toen werden de tradities ter discussie gesteld, dat is erg belangrijk. In de oude samenlevingen werd alles geregeld door de traditie en plotseling, in de 15de eeuw – in Frankrijk bijvoorbeeld – heeft men de tradities bruusk weggevaagd, die zijn niet meer belangrijk. De gewoonten worden ter discussie gesteld. Plotseling voelt de mens zich vrij om 't geeft niet wat te doen. In dezelfde tijd doet men bepaalde wetenschappelijke ontdekkingen, laten we zeggen men vindt bepaalde waarheden die de overtuigingen die tot dan toe domineerden ter discussie stelden. Het fameuze debat over of de aarde het middelpunt van de wereld was of niet, dat was erg kenmerkend.

De kerk heeft een totaal verkeerde houding aangenomen, absoluut niet begrijpend wat er op dat moment gebeurde. De Bijbelse waarheid had niets van doen met die verhalen over de zon, de aarde die al of niet draaide. Dat speelde geen enkele rol. In

plaats daarvan heeft de kerk een marginaal christendom staande gehouden, wat steeds minder greep had op wat er in de samenleving gebeurde. Welnu, het traditionele geloof moest worden ingevuld door iets anders. De mens moest op een betere toekomst kunnen blijven hopen en in plaats van die betere toekomst te situeren in de hemel, heeft men die betere toekomst gesitueerd in de materiële vooruitgang die zich ging voltrekken.

Vanaf dat moment, dat de techniek niet meer gedomineerd werd door spirituele, mythische religieuze elementen en waar de mens aan de andere kant steeds meer verwachtte van de realisering van de industrie, waar men nieuwe wijzen van landbouwproductie had gekregen, was het opeens zo dat het geluk van de mens op aarde lag en niet in de hemel. Vanaf toen werd de techniek door niets meer gedomineerd en verscheen zij als grootse toekomst. Ik geloof dat dat een beslissend element is geweest.

Daarbij kwam de bevolkingsgroei in het Westen, die een zeer belangrijke rol heeft gespeeld en tenslotte, op het intellectuele gebied, de rationaliteit. Het is vreemd dat als men werken leest die zo rationeel proberen te zijn als bijvoorbeeld van Thomas van Aquino, dat men merkt dat ze erg incoherent zijn. Na Descartes bestond er een rigoureuze wil tot coherentie, een verband tussen de fenomenen, tussen het denken. Al deze elementen samen maken dat de techniek iets absoluut bepalends wordt in de wereld van die tijd.

En dat was karakteristiek. Bedenk bijvoorbeeld dat men tegen het einde van de 18de eeuw in de VS verklaart dat het aardse geluk de toekomst van de mensheid is. Tijdens de Franse revolutie zal men verklaren dat het aardse geluk een nieuw idee in Europa is. Dat is fundamenteel. Maar wat bedoelt men hier met 'geluk'? Niet meer gezien vanuit de moraal of psychologie, nee, het gaat om het geluk op grond van het materiële welzijn, de politieke macht, de dominantie, etc. Hier opent zich met betrekking tot het geluk... men stelt hier vast wat daarna in de 19de eeuw zal gebeuren, zonder zich er rekenschap van te geven dat men altijd voor het geluk moet betalen.

Dat is een van de zeer fundamentele regels bij de interpretatie van de techniek. Men moet altijd weten dat aan iedere technische vooruitgang een prijs verbonden is. Dat ieder geluk van de mens

betaald moet worden. En men moet zich altijd afvragen wat de prijs is die men gaat betalen.

Ik volsta hier met een voorbeeld om de keerzijde aan te geven van waar we het over hebben; toen Hitler aan de macht was gekomen, zei men dat de Duitsers gek waren dat ze bijna allemaal voor Hitler waren geweest. Maar natuurlijk, Hitler had de werkloosheid laten verdwijnen, hij had de Mark snel haar waarde teruggegeven, hij had de economische groei snel doen toenemen. Hoe wilt u dat een slecht geïnformeerde bevolking, die het economische wonder ziet voltrekken, daartegen zou zijn? Het is hier voldoende om de vraag te stellen: wat is de prijs? Wat betaalt men in ruil voor deze economische vooruitgang, deze verbetering van de Mark, van deze terugdringing van de werkloosheid? Wat gaat dat kosten? En men heeft zich er reukenschap van gegeven dat dat erg duur kan zijn, een dergelijk succes. Dat is nu typisch voor onze moderne samenleving.

Terwijl men zich in een traditionele samenleving deze vraag altijd stelt, altijd. Dat wil zeggen: wat zal het gaan kosten als ik iets doe wat de orde van de wereld verstoort? En hier verenigen we ons met de bezorgdheid van de ecologen. Op deze kenmerken zullen we zeker terugkomen. De zorgen van alle traditionele volken om de toekomst te verzekeren. Dat wil zeggen, bij de Indianen, die jullie beter kennen dan ik, doodde men de bizon niet om 't even. Men maakte zich druk over de toekomst, over de kudden bizons die bewaard moesten blijven. Precies als de Eskimo's, die doodden de zeehond niet zomaar, ze maakten zich zorgen over de toekomst, daarom doodden ze precies wat ze nodig hadden en men ontzag de rest. Op het moment dat men de grens zou overschrijden wist men dat er een prijs moest worden betaald, en dat zou hard zijn. In de tijden dat men moeilijk kon overleven, berekende men altijd wat de prijs zou zijn die zou moeten worden betaald. In onze tijd berekent men dat niet meer.

U zegt dat de techniek altijd al de potentie had om uit te groeien tot wat het nu is, dat dat van het begin af aan in de techniek zat. Kunt u dat nog een keer uitleggen?

Nee, ik geloof niet dat de techniek vanaf het begin dezelfde elementen bevatte die ze nu bevat. De

techniek was een middel om iets te bewerkstelligen. En of het nu de techniek van de beeldhouwer, van de landbouwer, of de techniek van de jacht is, het was altijd een techniek die relatief stabiel was, die soms uiterst vakkundig was. De techniek bijvoorbeeld van de bushmen om een olifant te vangen was iets absoluut verbazingwekkends, de manier waarop ze een olifant doodden was verbazingwekkend. Het was zeer vakkundig, maar het bevatte niet het element van buitensporigheid, die de techniek van onze tijd karakteriseert. Het was een techniek die hetzelfde bleef en van generatie op generatie werd overgegeven met zeer weinig veranderingen. Men kent de geschiedenis van de techniek tijdens de Romeinen of tijdens de middeleeuwen: het duurde honderd jaar om een techniek te veranderen. Dus er bestond wel te verstaan een element van effectiviteit, dat wel. Maar er was het element van stabiliteit dat dat volledig compenseerde. De mens werd niet door de techniek gedomineerd in de zin dat hij er dagelijks mee leefde en de kinderen leerden dezelfde techniek als de ouders hadden gebruikt. Ik heb dat nog op het platteland gezien toen wij daar leefden. Men doodde de varkens nog op precies dezelfde manier als driehonderd jaar daarvoor met dezelfde ongemakken en ook met dezelfde gematigdheid, want als men zo'n operatie onderneemt, doet men het niet zo snel nog een keer. Het is niet hetzelfde als in een abattoir. Daarom geloof ik niet dat er in de techniek zelf altijd de elementen hebben gezeten die hebben geleid tot de ontwikkeling daarna. Er was sprake van een combinatie tussen de verandering van de mentaliteit, de economische behoeften, het beroep op steeds meer geperfectioneerde middelen en tenslotte het gebruik van verschillende energiebronnen. Dat was duidelijk een breuk. Toen men dierlijke kracht gebruikte en mens en dier in wezen gelijk waren, had de mens een groot respect voor het dier. Dat heb ik nog op het platteland gekend; hij begreep het dier dat hij doodde. Hij moest het doden maar respecteerde het tegelijkertijd. Het is daarom, tussen twee haakjes, dat als men ons tekeningen beschrijft die men van de prehistorische mens gevonden heeft waarop dieren te zien zijn, dat het waarschijnlijk tekeningen waren om zich door het dier, dat men heeft gedood, te laten vergeven. Dat is goed mogelijk. Ik heb gezien met welk respect

herders hun dieren doodden. Dus het was een manier van leven waarin men de gelijke van het dier was. En op dat moment domineerde de techniek de geboden van het handelen van de mens absoluut niet.

Kunt u uitleggen dat de efficiëntie de enige waarde is die de techniek erkent?

Ja, als er een onderzoek door technici gedaan wordt, doet men dat alleen om een resultaat te bereiken en men probeert zo snel mogelijk het belangrijkste resultaat te bereiken met een minimum aan middelen. Bijgevolg is het een onderzoek naar de efficiëntie van middelen. Een technicus zoekt niets anders. De rest interesseert hem niet. Het belang ligt in het bereiken van zijn doel. De motor moet op zoveel toeren draaien, de projector moet die en die afstand bereiken, dat is het enige wat hij onderzoekt. Bijgevolg is efficiëntie de enige waarde is voor de techniek. Er is geen andere.

Kunt u uitleggen waarom u beweert dat een groei van de techniek onvermijdelijk leidt tot een groei van de chaos?

Ja, ik denk dat er in werkelijkheid (dit is een zeer veel omvattende vraag!) twee belangrijke referentiepunten zijn om tot je door te laten dringen en te begrijpen. Ten eerste, juist door de efficiëntie is de techniek een vergroting van de macht en ook van de risico's. Aangezien we zeiden: men streeft naar efficiëntie, men let op niets anders, kan men dus de risico's vergroten. En vergroting van de macht en verhoging van het risico zou het nodig maken dat de mens zelf verandert en voldoende zichzelf meester is om te bereiken dat hij deze macht beheerst. Dat hij misschien niet alles gebruikt en dat hij aan de andere kant risico's vermijdt. Anders gezegd, de mens zou snel moeten veranderen om de techniek goed te gebruiken, en ik zeg niet efficiënt, maar goed.

Er zou moeten gebeuren wat de Franse filosoof Bergson lang geleden, in 1930, gezegd had: hoe meer de macht van de mens zal toenemen, des te belangrijker is het dat de mens een aanvulling van de ziel is, dat zijn ziel op een bepaalde manier verbeterd wordt. Maar als de mens doorgaat met

zich geen enkel idee over de macht te vormen en men geeft hem de middelen om deze macht uit te oefenen, dan zal hij ze zo snel mogelijk gebruiken, zonder ergens rekening mee te houden.

We hebben een eenvoudig voorbeeld. Gisteren had ik het over de auto, maar er bestaat een boot, als je dat een boot kunt noemen, ik heb vroeger veel met boten gedaan, die men een *off shore* noemt. De *off shore* is een soort raket die erg snel over het water gaat, hij gaat 80 à 100 kilometer per uur over het water en degenen die de boten besturen letten nergens op. Ze laten andere boten omslaan, ze snijden zeilboten, ze gaan rakelings langs de zwimmers. Ze zijn vreselijk gevaarlijk. Ze hebben de kracht van hun middelen verhoogd, maar ze hebben niet hun instelling verbeterd om die kracht te beheersen. Dus het risico neemt toe.

En hierdoor is er ook een verveelvoudiging van vergissingen en van ongelukken. Dat is alledaags. Maar bij bijna alle vliegtuigongelukken die de laatste tijd hebben plaatsgevonden, concludeerde men, na een onderzoek van wat men de zwarte doos noemt, altijd dat er een menselijke fout is gemaakt. Het was niet de machine die zich vergiste. Er was geen sprake van een technisch ongeluk, het is de mens die niet deed wat hij moest doen om dit vliegtuig te besturen. Maar ik zou zeggen dat als men het paneel heeft gezien dat de piloot of de twee piloten de hele tijd moeten bekijken, dat het onmogelijk is voor één persoon om de hele tijd de 50 of 60 signalen op het dashboard te zien. Dat is niet meer mogelijk. En in de geautomatiseerde fabrieken waar arbeiders werken die ook een paneel voor zich hebben dat ze in zich moeten opnemen, ze moeten alle signalen opnemen en ze moeten onmiddellijk die motor stopzetten, etc. Men heeft geconstateerd dat er bij die arbeiders veel zenuwziekten voorkomen, of hartziekten. Want de mens kan niet met deze macht omgaan en de risico's zijn te groot. Hier hebben we een eerste element van de chaos.

En verder, het tweede element dat men in aanmerking moet nemen is het verschil tussen wat complex is en wat gecompliceerd is. Dat wat complex is, is als men wil een systeem waarin alle elementen goed in evenwicht zijn. Ze functioneren goed in relatie met elkaar en er is niets overbodig. Een levend organisme is een complex organisme, de hersens zijn een erg complex organisme. Er is niets

overbodig in de hersenen. En de relaties tussen de verschillende delen zijn goed. Dat wat gecompliceerd is, is een systeem waarin zich een accumulatie van dingen voordoet, die niet altijd met elkaar in goede relatie staan en wanneer men er weer orde in wil aanbrengen voegt men nog meer nieuwe zaken toe. Op dat moment doen zich steeds grotere verstoringen voor in een systeem van dit genre, dat gecompliceerd is. Het verschil tussen het complexe en het gecompliceerde is door de Franse socioloog Edgar Morin in detail bestudeerd.

Ik mag graag de Franse bureaucratie als voorbeeld voor een gecompliceerd organisme gebruiken. Dat is erg karakteristiek: er zijn vele bureaucratische instellingen die zich uiteindelijk allemaal met hetzelfde bezig houden en dat functioneert nooit goed, want er is altijd wel een document wat ontbreekt, er zijn altijd buitengewone moeilijkheden. Ik zal u een amusant voorbeeld geven. Drie jaar geleden is mijn identiteitskaart gestolen en ik kon niet meer bewijzen dat ik Fransman was. Want om een nieuwe identiteitskaart te verkrijgen moest ik een certificaat overleggen volgens welke ik Fransman was, maar toen ik naar de rechtbank ging voor zo'n certificaat zeiden ze me: 'Ah, daar hebben we een identiteitskaart voor nodig', met als gevolg dat het onoplosbaar was. Ik ben tenslotte woedend geworden en ik zei: 'Goed, ik ben geen Fransman. U wilt me geen identiteitskaart geven, dan heb ik dus geen recht om ambtenaar in Frankrijk te zijn, ik heb geen recht om leraar te zijn, dus ik zal aan de Raad Van State vragen alle examens nietig te verklaren die ik de afgelopen veertig jaar heb laten afleggen.' De volgende dag had ik mijn papieren, volgens welke ik wel degelijk Fransman was. Maar dat toont aan dat men een erg gecompliceerd systeem tegenover zich heeft, dat niet goed functioneert. En ieder gespecialiseerd netwerk van de Franse bureaucratie gelooft steeds, technisch gezien, erg 'to the point' te zijn. Maar onderling is het te gecompliceerd.

Zo zie je waarin techniek tot chaos leidt.

... dat was de chaos in de samenleving, maar er ontstaat ook een chaos in de natuur...

De techniek houdt op geen enkele manier rekening met de natuurlijke omgeving. Men gelooft dat men de natuur kan beheersen terwijl men resultaten

boekt die inferieur zijn aan die van de natuur. Bijvoorbeeld, men heeft op grote schaal kippen of koeien willen fokken in een gesloten omgeving, industrieel fokken. Maar dat levert erg slecht vlees op. En elke keer dat de techniek het ritme van de natuur niet in acht neemt, lokt ze chaos uit. Tot op heden heeft men de natuur niet helemaal geëlimineerd, daar zullen we zo nog op terugkomen.

Dat brengt inderdaad chaos met zich mee in de natuur.

Waarom is het voor de mens onmogelijk om in een technisch milieu te leven?

Het technisch milieu... de techniek is kil, is koud, het is zuiver rationeel en het is... Een technisch object heeft geen enkel gevoel, het enige wat telt is de effectiviteit en een zekere rationaliteit in beperkte handelingen. Maar de mens is niet zo. De mens heeft een verleden, hij heeft herinneringen, hij reageert op een situatie in overeenstemming met zijn gewoonten, in overeenstemming met zijn verwachtingen. De techniek heeft met dat alles niets te maken. Daarom is de mens geen robot en kan zich niet als een robot gedragen. Wij hebben jeugdherinneringen die bepaalde componenten van ons huidige handelen dicteren en waar de techniek helemaal niets mee te maken heeft. En ik denk dat dit het essentiële verschil is tussen de intelligentie van het technisch object en de menselijke intelligentie.

Op een bepaald punt kan de technische intelligentie het winnen. Men denke aan het schaakkampioenschap. Men zegt dat er binnenkort een computer zal bestaan die het van elke schaakspeler zal kunnen winnen. Maar dat betekent nog niets. Dat is geen intelligentie. Mijn vriend Nordon, die wiskundige is, heeft tegen me gezegd: 'Ik geloof pas dat de machine die de schaakpartij heeft gewonnen intelligent is op de dag dat hij zegt tegen degene die hem aan heeft gezet: "Ik heb vandaag geen zin in schaken, ik heb zin om te wandelen."'

Er bestaat er een absolute tegenstelling tussen datgene wat de mens zin heeft om te doen en wat de techniek eist dat men doet. Dus de techniek komt met compensaties voor het leven in een zuiver technische omgeving, die bijvoorbeeld helemaal

urbaan is, wat voor de mens gebreken en leemtes met zich mee brengt. Men zal dit frustraties noemen. Het is niet voor niets dat hij als hij kan, in de stad een kleine kat grootbrengt, of honden. Hij heeft behoefte om contact te hebben met iets levends en niet alleen zijn tv-toestel. Op dezelfde manier gaat hij ieder weekend naar het platteland. Hij heeft behoefte aan het terugvinden van de bomen, van de natuur. En wat de techniek aan compensaties biedt is niet hetzelfde.

Als compensatie biedt de techniek meer consumptie. Hier zou ik een bekende psychische ziekte willen noemen. In bepaalde gevallen dat mensen veel teveel eten, dan weet men dat ze teveel eten omdat ze genegenheid missen, omdat niemand van ze houdt, daarom eten ze. De technische consumptie is iets dergelijks. Ze geeft je te consumeren omdat ze niet van je kan houden, en omdat je er niet van kan houden. Er is geen relatie. De techniek geeft de mogelijkheid om te reizen, om te gaan waar men maar wil, dat is waar, maar dat is een valse vrijheid, zoals we zullen zien.

Op dezelfde manier, en dat is belangrijk, leren de psychologen en sociologen ons dat, terwijl door de techniek de massacommunicatiemiddelen toenemen, de mens buitengewoon eenzaam is. Dat men niet dezelfde relatie kan hebben met iemand die men aan de telefoon heeft als met iemand die zich in dezelfde ruimte bevindt. En ik bedoel niet alleen dat men dan het gezicht ziet, maar de hele houding, alle gebaren, en ik zou ook zeggen, de geur die men ruikt is erg belangrijk: de hele persoon. En hoe meer communicatie, hoe meer media er zijn, des te minder is er een werkelijke relatie van persoon tot persoon.

De dokters weten heel goed dat als ze veertig tot vijftig zieken per dag moeten zien, ze geen relatie met hun patiënten meer hebben. Vroeger bezocht een dokter tien zieken per dag, en hij had alle tijd om alles van een zieke te bekijken. Tegenwoordig is dat niet meer mogelijk. Dus de medische techniek heeft de zieke in stukjes verdeeld. De dokter zegt: 'U moet naar die specialist, en daarna naar die specialist en daarna naar die specialist' en ze zien ieder een heel klein stukje. Het is me laatst overkomen, toen ik moeilijke momenten doormaakte. Ze maakten allerlei analyses van me, deden veel onderzoeken en dergelijke en alles was steeds in orde. Ik heb uiteindelijk tegen mijn dokter gezegd:

'Ja, elk element van mijn lichaam is in orde, maar ik ben ziek!' Het was iets heel anders, dat een, één techniek niet kon vatten, mijn 'ik' als geheel.

De tijd van de media is tegelijkertijd de tijd van de eenzaamheid. Dat is een van de belangrijkste dingen die de jeugd onderstreept. De revoltes van de studenten en wat men, nog ver voor jullie, de *rebels without a cause* noemde: die in 1953 in Stockholm in opstand kwamen. Dat was de eerste keer dat er een revolutie van jongeren was, zonder oorzaak. Ze hadden alles, ze waren gelukkig, ze leefden in een goede samenleving, ze hadden nergens behoefte aan, en plotseling, op oudejaarsnacht, zijn ze de straten van Stockholm ingetrokken en hebben ze alles kapotgemaakt. Men begreep er niets van. Want ze hadden behoefte aan iets anders dan te consumeren, dan wat de techniek ze bood. Ze hadden behoefte aan een menselijke relatie en tegenwoordig als jongeren in opstand komen is er altijd hetzelfde aan de hand: ze hebben nooit een echte conversatie met een volwassene gehad. Toen ik in 1968 naar de grote bijeenkomsten van de studenten ging, zei een student tegen me: 'Toen wij hier de faculteit binnenkwamen, verwachtten we iets anders dan de leraren die we op de middelbare school hadden gehad, die ons Grieks, wiskunde, etc. onderwezen. We hadden hier *meesters* willen zien.' Meesters, dat wil zeggen iemand die een model is, menselijk, met wie men een contact kon hebben en wie, men noemt dat tegenwoordig een goeroe, maar een leraar aan de faculteit was geen goeroe, maar hij moest een meester zijn, intellectueel en achtenswaardig. Serieus, hardwerkend, dat was een meester. Dat wensten ze. Dat was er niet.

Welke rol heeft de propaganda in dit proces gespeeld?

Wel, je hebt de propaganda en de reclame. De propaganda die een zuiver politiek karakter had, heeft veel van zijn invloed verloren, omdat het erg slecht door al de politieke partijen is gebruikt (behalve door Saddam Hoessein). Wat in de praktijk een grote rol speelt is de reclame die ernaar streeft de mens aan te passen aan de consumptie, de effectiviteit etc. van de techniek. Kenmerkend is dat de reclamemakers zich nu behendig veel meer richten op het esthetische gevoel, de fantasie, in

plaats van eenvoudigweg te zeggen dat men moet consumeren. Zij proberen er een menselijk karakter aan te geven. Maar het is een kunstmatig menselijk karakter, vals.

Kunt u uitleggen waaruit de prepropaganda bestaat?

De prepropaganda is verbonden met het bestaan van groepen in de maatschappij die van tevoren bereid zijn te luisteren naar wat de propaganda gaat vertellen. In wezen komt de prepropaganda (ten opzichte van de reclame) overeen met de marketing, die de markt bestudeert, die een bepaalde categorie mensen opmerkt die behoefte heeft aan een bepaald product, of die zin heeft in een bepaald product. Dus men gaat dat produceren wat tegemoet komt aan die behoefte. Het zorgt ervoor dat er altijd een overeenkomst bestaat, dat er een medeplichtigheid is tussen de consument en het geconsumeerde object of tussen de propagandist en degene op wie de propaganda zich richt, die hem zal volgen omdat de propagandist precies zegt wat degene op wie hij zich richt gelooft te denken.

Welke rol speelt de opvoeding/onderwijs aan de jeugd met het oog op de toekomst?

Het onderwijs. Wel, het onderwijs had vroeger wezenlijk als doel een mens, een menselijk wezen te vormen in zijn geheel. En later, met de invloed van de techniek dacht men dat het onderwijs mensen vooral moest voorbereiden om een beroep uit te oefenen, een vak. Als de jongeren zich eenmaal verbonden hebben aan een bepaalde richting dan komt het erg weinig voor dat ze weigeren, want alles om hen heen komt precies overeen met wat ze op school leren. Wat ze op school leren is nuttig voor het leven in deze samenleving. Maar alles wat het menselijk karakter vormde, wat een werkelijke ontwikkeling van de intelligentie was, en niet alleen kennis, heeft de neiging te verdwijnen.

In mijn specialiteit was dat zeer merkwaardig. Ik was specialist in Romeins recht, dat heb ik aan de universiteit gegeven. Romeins recht is verdwenen omdat het niet nodig was. Maar het Romeinse recht vormde de juridische intelligentie... en het was iets dat uitermate vormend was voor het hele denken. Zozeer dat ik, die helemaal niets van het moderne

recht afwist als iemand mij juridische vragen stelde... en men wist dat ik juridisch docent was dus men kwam mij opzoeken met juridische vragen. Ik heb daar niet voor gestudeerd, ik heb het niet in de wetboeken opgezocht, nee, het probleem is om de juridische kwestie goed te formuleren. En het Romeinse recht helpt altijd het juridische probleem goed te formuleren. En als het probleem goed geformuleerd is dan is het niet moeilijk meer, dan bestaan er genoeg handboeken waarin men het antwoord kan vinden. Dat is niet gecompliceerd, het gecompliceerde is om een situatie goed te analyseren en dat is iets wat het Romeinse recht leert. Maar het was niet nuttig, terwijl men nu op de scholen alleen nog maar nuttige dingen leert.

Een van mijn kleinzonen is uitzonderlijk goed in Grieks en Latijn. Maar op school, het is soms om wanhopig van te worden, want Grieks en Latijn zijn niet nuttig. Ik moedig hem aan om in deze richting verder te gaan, omdat men nu bezig is weer terug naar af te gaan. Het onderwijs zal in de komende jaren van richting veranderen, omdat er teveel zijn die alles over elektronica en computers weten, daar zijn er veel te veel van, die kan men niet allemaal gebruiken. Daartegenover geeft men zich in ondernemingen er nu rekenschap van dat er ingenieurs zijn, die daar goed op hun plaats zijn, maar niet in staat zijn een rapport over een kwestie goed te redigeren. Er zit geen lijn in, het is niet coherent, het Frans is niet goed, het is niets waard wat ze schrijven. Dus men is bezig de filosofie weer terug te brengen, de kennis van het Frans, om hun intelligentie te vormen, zodat ze goede rapporten kunnen schrijven, zelfs over technische zaken. Dus het onderwijs gaat zeker veranderen.

Hoe ziet de technische samenleving eruit als ze haar voltooiing nadert?

Weten of de technische samenleving riskeert zo te worden als 1984, een verschrikkelijke dwangsaamenleving, of Brave New World van Huxley... Ik geloof dat de technische samenleving nooit haar voltooiing zal bereiken en wel om twee redenen.

Ten eerste zal een techniek haar voltooiing nooit bereiken, men zoekt altijd verder. Dat is het werk van de uitvinder, het is het werk van de wetenschapper, hij probeert steeds een beetje verder te gaan. Ik heb me daarin zo'n 15 jaar geleden erg

vergist, toen men de vierde generatie van computers bereikte. Want men kwam tot zo'n snelheid dat ik aan mijn studenten vertelde dat ik dacht dat dat zou stoppen en dat men geen behoefte zou hebben aan nog verder geperfectioneerde computers. En daarin heb ik me vergist. Ik heb me vergist omdat wanneer men een resultaat bereikt, men een resultaat moet bereiken dat nog verder gaat. Dus daarna kwamen de vijfde en de zesde generatie computers, die steeds uitzonderlijker dingen kunnen. Er is geen reden waarom dat zou stoppen, behalve door een catastrofe, maar dat is een ander probleem.

De technische samenleving wordt niet voltooid, net zoals een laboratorium. Een laboratorium zal niet ophouden iets te produceren; het product moet steeds presteren en steeds efficiënter zijn om een publiek te vinden dat het koopt. Het moet steeds beter worden. Dus het moet zich voortdurend ontwikkelen. Dat bereikt dus zeker zijn voltooiing niet.

Er is een tweede reden. Naarmate de techniek zich ontwikkelt, ontwikkelen zich behoeften van de mens. En deze behoeften kan men niet onderverdelen in kunstmatige en natuurlijke behoeften. Omdat de behoeften die men vandaag de dag kunstmatig noemt, op termijn natuurlijke behoeften worden. Toen ik jong was, in 1920, leek een auto iets volledig nutteloos, kunstmatig. Als men een auto had was het om zich mee te amuseren. Maar tegenwoordig is het een natuurlijke behoefte geworden, men kan niet meer zonder.

Dus er ontstaan voortdurend nieuwe behoeften, te meer omdat – dat komt terug op wat ik zojuist zei – de mens nooit helemaal bevredigd is. Er is altijd meer om te willen hebben. Hij heeft altijd nog een behoefte die bevredigd moet worden. Daarom moet er de hele tijd iets geproduceerd worden dat zijn wensen voedt, dat beantwoordt aan wat men verwacht. Daarom geloof ik niet dat men ooit een samenleving bereikt die zal ophouden. Men zal nooit de perfecte technische samenleving bereiken. Noch 1984 met de terreur, noch Brave New World, het zal nooit precies zo georganiseerd worden.

Maar u heeft ook geschreven dat de technische samenleving in plaats van restrictief en wreed, aan

al onze behoeften en wensen zal voldoen. Geloof u dat niet meer?

Dat wil zeggen dat op een zuiver humanistisch niveau de psychologische techniek, de psychoanalytische techniek etc. voldoening voor de mens kunnen vinden. Hier stuiten we op een element dat erg belangrijk is voor mijn denken, maar dat ik nooit in mijn analyse van de techniek heb willen betrekken, en dat is mijn christelijk geloof. En op dit moment zou ik erover willen zeggen: dat (de techniek) creëert in de mens een afwezigheid, een ontbreken, de afwezigheid van wat Karl Barth heeft genoemd: het gans Andere, het volkomen verschillende. We kunnen relaties met elkaar hebben, maar het ontbreekt de mens aan een relatie met het transcendente. En dat zal de techniek nooit geven. Maar dat kan ik niet in een sociologische analyse zeggen.

Hoe legt u het geheel van de 'menstechnieken' uit?

Ik geloof dat de op de mens gerichte technieken ontstaan vanaf het moment dat men de malaise van de mens voelt. De mens die bijvoorbeeld in de stad leeft, in een universum waar niets levend is, waar de stad gemaakt is van cementen stenen, van beton etc. Daarin kan de mens niet gelukkig zijn en dan heeft hij onrust vanuit psychologisch oogpunt. Deze onrust overkomt hem door deze omgeving en evenzeer door de snelheid waaraan hij gedwongen is zich aan te passen. Dus komen we erop terug dat de mens normaliter gemaakt is om volgens het ritme van de natuur te leven. En deze mens wordt psychisch ziek. Om een antwoord te hebben op deze psychische ziekten zijn er menstechnieken, net zoals er medische technieken bestaan. Maar de menstechnieken hebben als doel de mens te laten leven in een abnormale omgeving. Wanneer men diepzee-duikt heeft men een pak aan, men heeft zuurstofflessen etc. om in een abnormaal milieu te leven en de menstechnieken zijn precies hetzelfde.

Kunt u voorbeelden geven van deze menstechnieken?

Ik noemde net de psychologische technieken en technieken... Maar de reclame en de propaganda maken er ook deel van uit. Ik ken veel mensen die

van de reclame op tv houden omdat het erg amusant is. Het is een ontspannend element, een element van vermaak. En de mens die de hele dag bezig is met werk dat hem verveelt heeft behoefte aan ontspanning, om eens van gedachte te veranderen. Het woord vermaak heeft hier een speciale betekenis, want bij Pascal... als Pascal het woord vermaak (*divertissement*) gebruikt, bedoelt hij dat de mens die op God gericht is, door vermaak van het pad dat hem naar God zou leiden wordt afgeleid. Hij amuseert zich. In plaats van aan God te denken amuseert hij zich. Bij ons is het dat in plaats van aan de problemen te denken waar de techniek ons voor stelt, ons vak, etc. we vermaak zoeken. Men vermaakt zich. En het amusement, het vermaak wordt geproduceerd door technieken, technieken die worden gedichteerd door de menstechnieken. Het is omdat men de psychologie van de mens in die en die omstandigheden goed kende, de mens die onder die omstandigheden werkt, dat men hem dat vermaak voorschotelde dat als compensatie dient.

Wanneer men het woord 'technische samenleving' of 'technisch systeem' hoort dan denkt men aan zoiets als een concentratiekamp. Maar u heeft geschreven dat dat niet zo zal zijn.

Nee, het zal helemaal niet op het systeem van een concentratiekamp lijken. Het is veel subtieler dan dat. Het concentratiekamp... het is precies hetzelfde als tegenover een dictatuur, daar kan men tegen in opstand komen. Tegen een dictatuur, een dictator, de politie, de dwang, de wreedheid, etc. Maar als je in een samenleving leeft die welwillend is, aardig, vriendelijk, die je wat te eten geeft, iets om je mee te vermaken, in wezen een leven dat niet onaangenaam is. En het is absoluut in orde om een leven te leiden dat niet onaangenaam is – waartegen zou men in opstand komen? Men bemerkt eenvoudigweg niet dat men tegelijkertijd aan vrijheid verliest, dat merkt men niet. Want een mens denkt dat hij vrij is om een heel andere reden dan de werkelijke, nietwaar. En ik geloof daarom dat een samenleving van het liberale type, een consumptiemaatschappij etc. net zo gevaarlijk is, maar men komt niet in opstand.

Kijk bijvoorbeeld naar Frankrijk, dat is erg kenmerkend, wat doen de Fransen tegenover de

politieke partijen die allemaal hetzelfde zijn en die allemaal absurd zijn? Ze interesseren zich niet meer voor de politiek, ze stemmen niet meer. Wel, ze leven in een samenleving waar men vrij is om niet te stemmen. En tegelijkertijd is er een politieke klasse die doet wat ze wil. Ze organiseren het zoals ze willen zonder controle van de burgers. De burgers zijn het er niet mee eens, maar ze hebben geen reden ertegen in opstand te komen. Hoe vaak heb ik niet, wat men noemt, de politieke klasse aangeklaagd, dat wil zeggen de kleine fractie in de politiek die zich altijd hervindt, altijd. In Frankrijk, jullie hebben er waarschijnlijk niet van gehoord, is er een uitzonderlijk schandaal geweest, en wel het volgende. Er waren afgevaardigden gepakt bij flagrante delicten, grootse oplichting, in Frankrijk is er enorm veel opgelicht, voor een paar miljard. Wanneer iemand als afgevaardigde is gekozen kan hij alleen voor de rechter worden geroepen wanneer hij door het parlement van zijn mandaat wordt ontheven, zodat hij bij justitie kan verschijnen. En deze politici, toen men wist dat ze gefraudeerd hadden, zijn door het parlement gedekt. Dus ze konden niet voor de rechter verschijnen. Heel Frankrijk walgde ervan. Dat vonden ze verschrikkelijk. Maar dat maakt niets uit. Ze zitten nog steeds in het parlement, ze stemmen. Geen enkel probleem. En de Fransen kwamen niet de straat op om hun vertrek te eisen. Terwijl als er een dictator had gezeten hadden ze dat wel gedaan, maar die afgevaardigde... dat is toch niet belangrijk. Dat is het gevaar van een liberale, zogenaamd 'toegeeflijke', samenleving.

Waarom beschouwt u de invasie van techniek in niet-westerse samenlevingen als de grootste misdaad van het Westen?

Ja, dat is voor mij het grootste drama en onze grote schuld. Want wij zijn in die samenlevingen binnengekomen, met het idee dat het wilden waren, dat het bijna geen mensen waren. Wij hebben niet serieus genomen wat er voor waars kon zijn in hun denken.

Een kleine historische herinnering: in de middeleeuwen hadden we, in tegenstelling tot wat we denken, meer respect voor andere samenlevingen. Bijvoorbeeld in Frankrijk had je de leus over de slaven, de Afrikaanse slaven. En de leus was:

Alle personen zijn vrijmoedig (*franche*) onder het koninkrijk van Frankrijk. Het is een woorden-spelletje. Franche wilde zeggen: ze zijn vrij. Het was voldoende dat een slaaf Franse bodem aanraakte om vrij te worden. Men had meer respect.

Wij zijn die landen binnengetrokken, zonder hen te willen begrijpen, want wij dachten dat dat niet nuttig was, of we hebben ze bedrogen.

Ik noem twee aspecten. Eerst hebben we ons aangematigd alle rijkdommen van die landen te gebruiken, en voornamelijk in het licht van onze industrie. Men verwoestte bijvoorbeeld de traditionele landbouw en heeft het vervangen door wat men de industriële landbouw noemde, pinda's om olie te maken, cacao, suikerriet, etc., etc. En tegelijkertijd verplichtte men de leden van deze samenlevingen te gehoorzamen aan de overwinnaars. Want men kon er niet binnenkomen zonder ze te overwinnen. En men eindigde altijd met een overwinning omdat men over machtiger technische middelen beschikte. Ik denk noodzakelijkerwijs meer aan Afrika omdat dat onze kolonisatie was en ik weet beter wat daar gebeurd is. Wij hebben de sociale, tribale en familiestructuur kapot gemaakt. Ik zag bijvoorbeeld toen wij in Marokko waren, dat als men jongeren in een fabriek laat werken, ze weggaan bij de familie. Maar welke autoriteit kon de vader van de familie nog over deze jongeren hebben die nu gewend zijn aan een industriële omgeving, aan een consumptiesysteem, etc.? De familie was vernietigd. Wij hadden daar niet eens over nagedacht, dat we families vernietigden. Men had simpelweg behoefte aan arbeiders, men riep zijn arbeiders op. Dat was alles en de vader van de familie had geen macht meer, hij had geen autoriteit meer. En op dezelfde manier hebben we de religies vernietigd, we maakten de mythen kapot waarop die samenlevingen leefden.

En hier ben ik verplicht om te zeggen dat de christelijke missionarissen niets begrepen hebben van wat ze bezig waren te doen. Ze hebben de verschrikkelijke fout begaan, die eruit bestond tegen deze mensen te zeggen: jullie zijn veroordeeld als jullie niet in Jezus Christus geloven. Terwijl de werkelijke boodschap van Jezus Christus is: God houdt in ieder geval van jullie. En wat wij jullie brengen is niet een boodschap van veroordeling, maar goed nieuws van bevrijding. De missionarissen waren vaak heel moedig, maar ze hebben zich

absoluut vergist. Ze hebben dingen kapot gemaakt die heel fundamenteel waren, zonder welke de mens niet kan leven. Waar komt hij vandaan, wat is de zin van zijn leven? Deze mensen hadden daarover gedacht, ze hadden een antwoord gevonden. Men heeft niet het recht om dat antwoord te vernietigen. Wij hebben deze sociale structuren vernietigd, we hebben het geheel van religies vernield, dat wil zeggen in wezen het begrip dat zij van de wereld hadden, van het universum. En bovendien hebben we ze vaak bedrogen. Bedrogen als we ze niet konden overwinnen.

Ik heb politieke verdragen laten bestuderen van de Franse regering met een zwart Afrikaans koninkrijk dat men niet had kunnen overwinnen. Dit verdrag was een aanfluiting want het waren leugens. Beiden hadden ze het verdrag ondertekend, maar men had tegen de koning van Benin gelogen, men had hem bedrogen. En later kwam men met het papier en zei, dat heeft u beloofd. Maar ze hadden dat nooit beloofd. Het waren wij die hem iets hadden doen beloven.

Men heeft ze vernietigd en het resultaat was dat ze na de dekolonisatie, toen ze onafhankelijke volken werden, niets hadden. Ze hadden geen sociale structuur meer, ze hadden geen mentale structuur meer, ze hadden geen religie meer, ze hadden geen middelen meer voor een relatie met de natuur, ze hadden niets. Dus, wat kan men verwachten van volken die zo achtergelaten zijn, zonder iets te hebben?

Kijk wat er in Afrika gebeurt, de sterkste gaat de macht grijpen, zelfs als hij daar geen recht toe heeft. Hij neemt de macht, hij neemt alle rijkdommen voor hemzelf, wanneer men hulp geeft aan een Afrikaans volk verdwijnt het geld direct in de handen van de dictator of van de dominante partij, het volk heeft niets. Er zijn volken die nu leven met industriële monoculturen, ze hebben geen middelen meer om te bestaan, er is geen polycultuur meer, wat de polycultuur van levensmiddelen genoemd wordt. En hierdoor kunnen ze zichzelf niet onderhouden. Ze zijn gedwongen hun hand op te houden, opdat men hen wat geeft.

Waarom is de techniek als een virus voor traditionele samenlevingen? Waarom kunnen een traditionele en een technische samenleving niet naast elkaar bestaan?

Ik denk dat er twee elementen zijn. Je hebt de houding die ik net getracht heb te beschrijven van degenen die de techniek in die samenlevingen brachten en verder als ik de techniek op zichzelf neem, buiten het handelen van de Europeanen, dan zou ik zeggen dat de techniek de natuurlijke dingen niet respecteert en daarom neigt ze ertoe de omgeving te vernietigen. Wanneer de Afrikanen moderne technieken toepassen heeft dat dezelfde gevolgen als wanneer Europeanen deze technieken toepassen. Dus je hebt het probleem van de vernietiging van de omgeving en op dezelfde manier wordt er een andere hiërarchie geschapen. Vroeger was er een hiërarchie die bijvoorbeeld gebaseerd was op een tribale organisatie. Degene die nu aan de macht is, is degene die een bepaald aantal technische instrumenten tot zijn beschikking heeft, die een bepaalde technische kennis heeft. Daardoor is er geen verzoening mogelijk tussen een traditionele samenleving en een technische samenleving. Traditionele samenlevingen beantwoorden aan een houding die heel gewoon was in de geschiedenis en die eruit bestaat dat de overwonnenen altijd de overwinnaar imiteert. Dat wil zeggen dat er overwinnaars zijn, niet alleen omdat die de sterkste middelen heeft, maar hij heeft een relatie met machten die sterker zijn dan de mijne, dus men gaat meer in die macht geloven dan in die ik had.

Het is erg vreemd, niemand heeft dat zo opgemerkt, maar na de ontploffing van de atoombom op Hiroshima, werd er plechtig verklaard dat de keizer God dus niet is. Het is niet mogelijk, want het was niet hij die het machtigste middel had, dus is hij God niet. Dat is een ongehoorde verwoesting van een samenleving, de omverwerping van God. De techniek onttoont alle goden.

Waarom hebben alle landen geen andere keus dan de technische weg te volgen?

Omdat, hier komen we op een groot probleem, waar we nog op terug zullen komen, omdat men moet accepteren anders te leven dan de anderen. Dat wil zeggen dat men bijvoorbeeld moet

accepteren niet zo rijk te zijn als de anderen, dat men niet zoveel verbruikt als de anderen, om niet over even efficiënte middelen te beschikken als de anderen. En het is zeer schokkend als we begrijpen wat de ellende van die Afrikaanse volken is.

Toen de grote hongersnood in de Sahel plaatsvond, heeft mijn vrouw de eerste beweging van SOS-Sahel opgericht, om de Sahel-volken te helpen. Men heeft geld bijeengebracht. Ik had studenten uit die landen en die zeiden: stuur het geld vooral niet naar de regering. Dus via deze studenten zijn we in contact gekomen met dorpen in de Sahel en in deze dorpen waren een paar mannen die een beetje Frans spraken en via de studenten waren er contacten mogelijk. Wij hadden, wij met ons geld, het idee om belangrijke dingen te doen, zoals grote putten te slaan met gemotoriseerde pompen etc. En ze antwoorden ons, 'nee, dat is het helemaal niet, wij hebben geen behoefte aan een grote put, want dan moeten de kudden van 20, 30 kilometer komen om bij de put te komen, er moeten veel kleine putten komen, het water komt niet van erg diep, het is niet nodig om tot 30 meter te gaan, 5, 6 meter.' Wij antwoordden, 'maar waarom doen jullie dat dan niet zelf?' Ze zeiden ons, 'daar hebben we schoppen voor nodig, daar zijn houwelen voor nodig, die hebben we niet'. Wij waren stomverbaasd bij het idee dat er Afrikaanse dorpen bestonden waar zelfs geen schoppen waren, zelfs geen houwelen waren, dus wij hebben hier schoppen en houwelen gekocht om ze daarheen te sturen. En daarna was er nog geld over, en wij vroegen hen wat er mee moest gebeuren en zij zeiden, we zouden bakstenen willen hebben en verder traliewerk om kippen te houden, omdat de gieren de kippen opeten, we kunnen geen kippen houden, tenzij we een goed kippenhok hebben. Wij waren stomverbaasd over zulke eenvoudige verlangens.

Men moet de Afrikaanse volken – het zijn die welke ik ken – helpen op het niveau waar ze zich bevinden. Men moet geen grote projecten opzetten van geleerde technici. Dat is het belangrijkste, het te plaatsen waar zij zich bevinden. Je moet buiten de regeringen om werken. Dat is moeilijk. Ik heb een student gehad die tot gevangenisstraf was veroordeeld omdat hij dat had gedaan toen hij weer thuis kwam.

Kunt u uitleggen dat volgens u het conflict tussen aan de ene kant de absolute rationaliteit van het technisch universum en aan de andere kant dat wat tot nu toe het wezen van de mens uitmaakte, het enige werkelijke filosofische probleem is?

Ja, we moeten eerst weten waar we het over hebben als we over filosofie praten, omdat als het om het zoeken naar wijsheid gaat ben ik het er mee eens, het is een essentieel probleem bij het zoeken naar wijsheid. Als het echter om het onderzoek naar de zin gaat, de zin van het leven met de twee betekenissen die dat in het Frans heeft; dat wil zeggen de *waarde* van het leven en verder de *richting* die de zin aan een bepaalde weg heeft gegeven – dat is ook een filosofisch probleem. Maar als men filosofie op de gebruikelijke universitaire manier begrijpt, dat wil zeggen een rationeel discours, zuiver intellectueel, een discussie over ideeën, dan denk ik niet dat de techniek een filosofisch probleem is. Want het grote probleem dat aan de techniek kleeft is juist de betekenis. Heeft het leven een zin of niet? Vernietigt de techniek de zin of geeft ze een zin? Dat is een echte, fundamentele filosofische vraag.

Ik geloof dat men erop kan antwoorden door een deel van de moderne kunst te beschouwen. In de moderne kunst, die de wereld pretendeert uit te drukken waarin wij leven, die de technische wereld pretendeert uit te drukken. Een mooi voorbeeld is het cultuurpaleis in Parijs wat men het *Centre Beaubourg* noemt. Wie onder jullie Parijs gaat bezoeken kan constateren dat Beaubourg gebouwd is als een fabriek. Heeft die kunst nog dezelfde functie die de kunst in een traditionele samenleving had? Dat is de vraag. In de huidige samenleving hebben we een kunst bereikt die absurd is. In Frankrijk heb je het theater van het absurde gehad, dat met Camus begonnen is. Het was een theater dat erop gericht was aan te tonen dat het leven absurd was. En vandaar is men gekomen op het absurde theater, dat wil zeggen wat er in een scène geplaatst werd in het theater, dat was absurd, het wilde niets zeggen. Het deed een beetje denken aan een stroming in de poëzie die men dadaïsme noemde, waar het simpelweg ging om het formuleren van lettergrepen: ba ee uu, dat was een gedicht.

We hebben het hier over kunst, over de verschijning van een fundamentele filosofische vraag die de techniek opgeworpen heeft. Die is zelfs tot doctrine verheven. De doctrine van die kunst, die geen betekenis meer had. Dat was in Frankrijk de doctrine van de *nouveau roman*. De *nouveau roman* is erg interessant want er zijn geen personages meer, er is geen onderwerp meer, men vertelt geen verhaal meer, er zijn geen helden meer, er zijn geen schrijvers meer, de schrijver zelf verdwijnt. Een moderne romanschrijver heeft gepresteerd om te zeggen: ‘Wanneer een roman geschreven wordt, ben ik het niet die de roman schrijft, het is mijn pen die zin heeft om te schrijven.’

Er heeft een belangrijk conflict bestaan tussen Sartre – ik ben het zelden eens met Sartre maar hierover ben ik het wel met hem eens – tussen Sartre en de doctrine van de *nouveau roman*. Want Sartre heeft gezegd: ‘Men schrijft omdat er iets te zeggen valt.’ En in de *nouveau roman* zegt men helemaal niets. Men schrijft omdat men schrijft. Er is niets om te zeggen. Dus is er geen betekenis meer, er is geen object meer, er is geen subject meer, er is niets meer. Er zijn woorden, woorden die op elkaar volgen en men moet niet proberen wat dan ook te begrijpen. Zo is het.

Dus ik geloof dat we hier een aanzienlijke invloed zien van de techniek op een van de elementen, die essentieel voor de mens is: de artistieke expressie. En hier kom ik op de filosofie terug, want als hetgeen er geschreven wordt geen betekenis meer heeft, dan is er ook geen filosofie meer. Daarom zien we hier iets van de techniek dat erg belangrijk is. De techniek heeft geen andere betekenis dan zichzelf. En dat is uiteindelijk wat de *nouveau roman* wilde zeggen: de *nouveau roman* heeft geen andere betekenis dan de woorden die zijn geschreven. Dat leidt ertoe dat de enige belangrijke handelende persoon in de roman de drukker was. *Het was de drukker!* Hij drukte de woorden, dat wil zeggen hij voerde de technische operatie uit.

Wij moeten ons nu afvragen of er een mogelijke betekenis is, maar het zoeken naar betekenis kan geen zuiver intellectuele zaak zijn. Het zoeken naar zin impliceert het radicaal ter discussie stellen van het moderne leven. Om betekenis terug te vinden, moet men datgene ter discussie stellen wat geen betekenis heeft. Wij worden omringd door objecten

die actief zijn en efficiënt, maar die geen betekenis hebben. Zoals een kunstwerk betekenis heeft, of meerdere betekenissen, of bij mij een gevoel, een emotie teweegbrengt die zin aan mijn leven geeft, zo heeft het technische product dat niet.

Aan de andere kant hebben wij de plicht om fundamentele waarheden terug te vinden die door de techniek verdwijnen, of belangrijke, essentiële waarden, opdat de mens ontdekt dat het leven de moeite waard is geleefd te worden.

Het probleem is niet meer zozeer een filosofisch probleem, maar het wordt een moreel probleem (ik preferer de term ethisch) en een theologisch probleem, in de werkelijke zin, dat wil zeggen: een *waar woord*. Het gaat erom een 'logos' te vinden, een woord dat waar is, hetgeen door de techniek verdwijnt. Daarom beschouw ik de vraag over het conflict tussen het levend wezen en de technische wereld als een absoluut fundamentele kwestie, op voorwaarde dat men in acht neemt dat het niet de hele filosofie is die zich voor die vraag interesseert.

Wat gebeurt er als de mens de diepste motivatie voor zijn leven verliest?

Wanneer de mens de diepste motivatie van zijn leven verliest, dan kunnen er twee dingen gebeuren. Hij accepteert zelden dat dat waar is, dat het zo is. En in dat geval komt hij in de verleiding zelfmoord te plegen, of hij probeert te vluchten in het amusement (daar hebben we het over gehad) of hij raakt gedeprimeerd en gaat middelen innemen. Wanneer de mens zich daarvan bewust wordt, leidt hij het leven van de meerderheid van de westerse bevolking. Zij zijn zeer gedeprimeerd en ontmoedigd, dus geven zij er de voorkeur aan de dingen niet onder ogen te zien, de vragen niet onder ogen te zien en zij gaan door, men gaat steeds sneller. Men weet niet waar men heen gaat, als men maar snel is.

Waarom gelooft u dat de jongeren toch door willen gaan?

Ik geloof dat de mens ondanks alles erg beïnvloed blijft door wat de mensheid al sinds 500.000 jaar is geweest. Men kan dat niet zomaar plotseling onderdrukken. De jongeren hebben behoefte aan een ontmoeting, aan vriendschappen, aan plezier, aan spelen, maar de spelen die de techniek hen aanbiedt interesseren hen niet. Ik heb dat goed

gezien bij mijn kleinkinderen. Men koopt allerlei elektronisch speelgoed voor ze. Ze spelen er een of twee dagen mee, en daarna laten ze het liggen, het is dan niet meer interessant. Een kind zal zich veel meer vermaken met een stuk hout waarmee zijn fantasie een heel universum kan scheppen, dan met erg gecompliceerde spelletjes die niet aan zijn fantasie beantwoorden, aan zijn verlangens om te ontsnappen.

Aan de andere kant krijgen de jongeren grote moeilijkheden als gevolg van hun vorming, in de mate waarin het onderwijs een heel stuk achterwege laat van hun wensen. Ze worden gevormd om een klein deeltje in het netwerk van de techniek in te vullen, maar daar kan een menselijk leven zich tot nog toe niet mee tevreden stellen. Dus plotseling ontstaan die revoltes waar ik het al over heb gehad.

Waarom zijn de moderne filosofen niet in staat om met een kritische geest over de actuele problemen na te denken?

Ten eerste omdat de moderne filosofen beïnvloed zijn door de filosofische traditie. Als men probeert na te denken over de wereld waarin men leeft op grond van Aristoteles of Plato, dan begrijpt men er niets van. Dan beoefent men een filosofie die vanuit intellectueel oogpunt interessant is maar met niets in het huidige leven correspondeert. En deze filosofen zijn in het algemeen stekeblind tegenover de realiteit om hen heen. Voor mij was de grote ontdekking bijvoorbeeld het feit dat ik in 1934 hoorde dat Heidegger een nazi was. Voor mij was de vraag: als Heidegger niet in staat is van zo'n enorme kwestie als het nazisme te zien wat er aan de hand was, als Heidegger niet begrijpt wie Hitler is, als hij niet in staat is het werkelijke discours van Hitler te begrijpen, waarom zou ik dan vertrouwen stellen in de filosofie van Heidegger, een zeer geleerd man, die het over 'het bestaan' en 'het zijn' heeft, dingen die ik niet kan verifiëren. Waarom zou ik hem vertrouwen? Ik kan hem vertrouwen over de gebieden waar ik iets van af weet. Dus ik heb geen enkele reden mijn vertrouwen in Heidegger te stellen wanneer hij spreekt van zijn verheven filosofie. En dat is hetzelfde met Sartre, waarom zou ik zijn boek *L'être et le néant* ('Het zijn en het niets') serieus lezen als Sartre elke keer als hij politieke problemen tegen komt, of als hij de

technische samenleving ontmoet, zich heeft vergist. Dan zeg ik: als hij zich vergist over zulke heldere, zulke duidelijke kwesties, waarom zou ik dan geloven wat hij me vertelt over dingen die ik helemaal niet kan controleren?

Kunt u uitleggen waarom u de mensen die pleiten voor een betere aanpassing aan de techniek beschouwt als de doodgravers van de menselijke soort?

We hebben het al gehad over de menstechnieken, en deze menstechnieken – reclame, propaganda, etc. – hebben altijd als doel om het technisch universum waarin wij ons bevinden acceptabel te maken, aangenaam. Ze laten aan iedereen zien dat we in die richting moeten gaan omdat dat de beste is. En het zijn de doodgravers van de menselijke soort, omdat alles wat tot nu toe de kwaliteit en de realiteit van de mens uitmaakte verlaten moet worden, om hun weg te accepteren. Ik heb het net uitgelegd in relatie met de kunst. De kunst wordt iets dat geen betekenis meer heeft. En op dezelfde manier rijst het probleem dat het moeilijk is om in een zuiver technisch universum te leven. Zij die proberen om dat te verbeteren, en zeggen dat het niet zo moeilijk is: ‘er zullen makkelijkere stoelen gemaakt worden, men zal betere voeding geven’. Dat zal allemaal erg aangenaam zijn ja, maar ik kom steeds terug op mijn vraag: wat is de prijs die er moet worden betaald? En de prijs die we moeten betalen is in de praktijk erg hoog. Het impliceert bijvoorbeeld het afstand doen van wat de mens tot nu toe beschouwde als wijsheid. Wijsheid ontstaat niet door intellectuele reflectie, maar het is een langzaam doorgeven van generatie op generatie, een opeenhoping van ervaringen en het is een relatie met het natuurlijk milieu. De natuur heeft ons modellen om te leven gegeven. Dat moeten we dus allemaal achterlaten. Als men in een technisch universum leeft, houdt men op de traditionele menselijke wijsheid serieus te nemen.

Op dezelfde manier dwingt de techniek ons steeds sneller te gaan en ze vervangt *reflectie* door *reflex*. Ik verontschuld mij voor het Franse woordenspelletje: de reflectie is het feit dat als ik iets ervaar, ik nadenk over die ervaring en het reflex is onmiddellijk te weten wat te doen in een bepaalde omstandigheid zonder na te denken. Dus de

techniek eist dat de mens niet nadenkt.

Ik zou zeggen dat wat mij superieur maakt ten aanzien van het gebied van de techniek juist mijn vermogen tot nadenken is. Als ik een film of voorstelling op tv zie, dan ben ik als iedereen. Dat wil zeggen, ik ben een goede kijker, ik lach wanneer je moet lachen, ik huil wanneer ik moet huilen, ik doe als iedereen. Maar daarna denk ik na en vraag me af: waarom heb ik gelachen, waarom heb ik gehuild, waarom heeft de schrijver er dit en dat in gestopt, welke invloed heeft dat op mijn overtuiging gehad etc. En dat doet het publiek in het algemeen niet. Dat is de reflectie. Maar als men gaat nadenken in een auto die 160 kilometer per uur gaat, dan krijgt men een ongeluk, dan moet men reflexen hebben.

Alles wat de techniek vraagt is nu juist om niet na te denken maar om reflexen te hebben. Maar de mens heeft altijd nagedacht. Degene die men de primitieve mens, de wilde, noemt, heeft in zijn relatie met de natuur nagedacht over wat hij had meegemaakt en ontmoette.

En zij die ons aan de wereld van de techniek willen aanpassen zonder te lijden, zijn ook de doodgravers van het menselijke soort, in de mate waarin de techniek leidt, of men het nu wil of niet – en hoe men er ook over geredetwist heeft – tot massificatie. Dat wil zeggen de techniek produceert massaproducten, deze producten moeten op grote schaal geconsumeerd worden, men moet in de massa leven en daarom onderdrukt men alles wat de vooruitgang van de mens gedurende 300.000 jaar uitmaakte, en dat was moeilijk.

In het begin leek het alsof de mens als groep een blok vormde, als een mier in een mierenhoop. Men beschouwt dat wat de mens gemaakt heeft, en wat de menselijke geschiedenis uitgemaakt heeft, het feit geweest is dat stap voor stap een mens zich van de mierenhoop losmaakte en is begonnen een subject te zijn en zelf zijn beslissingen te nemen en niet alleen de groep. En nu met de massificatie van de samenleving bestaat er de tendens om deze beweging te breken. Iedereen moet zich gedragen zoals iedereen, anders werkt het niet meer. En men weet heel goed dat in bepaalde science fiction-romans de held plotseling bewust wordt dat hij anders is dan de anderen. Dit eenvoudige feit dat een mens ophoudt zoals de anderen te zijn, gaat de ontwikkeling van de techniek tegenhouden.

Daarom, nu men ons probeert te overtuigen dat de techniek niet gevaarlijk is, terwijl men ons probeert te doen leven in een cocon, in een aangename omgeving, zodat wij de techniek kunnen accepteren, dat is een totale vernietiging van wat de mensheid heeft geprobeerd te doen. En men probeert ook, en daarmee zal ik eindigen, het denken van de individuele mens te vervangen door een manier van redeneren die helemaal wetenschappelijk is. Dat wil zeggen, de mens is altijd op zoek geweest naar de waarheid. Er zijn veel wegen om bij de waarheid te komen. Maar wij hebben gezegd er is maar één waarheid en dat is de wetenschappelijke waarheid. En we hebben al het andere zoeken geannuleerd, of het nu de filosofische reflectie is, of de theologische reflectie, alle onderzoeken van de menselijke intelligentie om richting de waarheid te gaan, door te zeggen: er is maar één waarheid en dat is de wetenschap. We zijn bij de doodgravers aangeland op het moment dat men sinds een eeuw alle generaties heeft opgevoed om te geloven in wetenschappelijke waarheid en nu zeggen de beste wetenschappers ons dat het misschien niet allemaal zo waar is als men vroeger zei. En ik geloof dat een hoop die we kunnen hebben ligt in de verandering van sommige wetenschappers, die ontdekken dat de wetenschap niet de waarheid is. Ik denk aan die wiskundige, de Nederlander Groetenduijk, die een zeer groot wiskundige is, waar ik erg op gesteld ben, maar die onverdraaglijk was, omdat hij zijn geleerde college over wiskunde gaf en na het college aan zijn studenten uitlegde dat het erg gevaarlijk was, dat de wiskunde niet onschuldig is, dat de wiskunde niet zuiver is, en dat men de waarheid er niet in kon vinden.

Net zoiets: we hebben in Frankrijk een fysisch, Despagna, die een groot fysisch is en die bezig is te ontdekken dat de fysica ons de waarheid niet schenkt. Dat men nooit de waarheid zal vinden door de fysica. En hij doet ontdekkingen die tegelijkertijd erg eenvoudig zijn en bekend, waaruit hij alle consequenties trekt. Hij zegt bijvoorbeeld dat we nooit een chemisch fenomeen of fysisch kunnen kennen, omdat het voldoende is dat er een toeschouwer is om het fenomeen te veranderen. Dus zullen we nooit het fenomeen zelf kennen. Het fenomeen bestaat zonder toeschouwer, maar met een toeschouwer is het niet langer hetzelfde. Dus we

hebben wetenschappers die ons zeggen: let op, het is niet per se de waarheid. Lun do (?) die Amerikaan is, heeft het uitstekend geformuleerd. Hij zegt: sinds Einstein weet men dat de fysica van Newton niet klopt, zij klopt alleen vanuit het oogpunt van de techniek. Het is erg belangrijk om je rekenschap te geven dat we een technisch universum creëren op verkeerde fundamenten. En nu komt men er op zijn beurt achter dat de fysica van Einstein misschien niet zo waar is als men lange tijd heeft geloofd. Daarom is het trachten de mens aan te techniek aan te passen hetzelfde als het vernietigen van wat de essentie van de mens was.

Waarom denkt u dat het juist links is die voor een betere aanpassing en een technische groei pleit?

Maar begrijpt u, links baseert haar denken op ideeën uit de vorige eeuw. Ze lopen een eeuw achter: heel links, of het nu communisten of socialisten zijn, ze denken met een eeuw achterstand. Dus hebben ze het nog steeds over de ideeën van de vooruitgang.

Als in Frankrijk onze minister verklaart dat alle jongeren VWO zouden moeten doen, dat 80 procent VWO moet doen, dan is dat absurd, waar dient dat toe? We hebben nu een links... er zijn twee mogelijkheden, of we hebben een links dat met een eeuw achterstand denkt of een rechts dat helemaal niet nadenkt. Ik ben absoluut tegen het politieke universum, want ik geloof dat zij helemaal niets begrijpen van de moderne vragen.

Waarom is de techniek de vijand van de menselijke vrijheid?

We moeten eerst weten waarover men praat als men het over vrijheid heeft. Alles kunnen doen, is dat vrijheid? Nee, het is geen vrijheid om het-maakt-niet-uit-wat te doen. In wezen, ik zal de Bijbel als uitgangspunt nemen. Toen het Hebreeuwse volk slaaf was in Egypte. Het is interessant: het woord Egypte is in het Hebreeuws *Mitzrayim*, en dat betekent in het Hebreeuws de dubbele angst. De angst om te sterven en de angst om te leven. God bevrijdt zijn volk van het slavernij en bevrijdt zijn volk van de angst. Door dit feit zijn ze vrij, maar waar? In de woestijn. Dus de vrijheid is niet grappig, is niet makkelijk. En als de Hebreeërs

in de woestijn zijn, zijn ze niet tevreden. Ze zeggen vaak: we waren beter af in Egypte, we hadden wat te eten, we hadden te drinken, we wisten wat te doen en nu in de woestijn, zijn we vrij. Maar dat wil bijvoorbeeld ook zeggen dat men de richting waarheen men gaat moet kiezen. Men is verplicht om verantwoordelijkheid te nemen. Dus vrijheid is helemaal niet makkelijk.

Een van de illusies die de doodgravers waar we het net over hadden proberen te ontwikkelen bij de moderne mens is hem te doen geloven dat de techniek hem vrijer maakt. Als je een heel stel technische hulpmiddelen gebruikt, ben je vrijer. Vrij van wat? Ah, je bent vrij om lekkere dingen te eten. Dat is waar – als je geld hebt. Je bent vrij om een auto te hebben die je in staat stelt om te reizen. Je bent vrij om naar de andere kant van de wereld te gaan, om Tahiti te bezoeken. Zie je, de techniek staat je toe vrij te zijn. Je ziet beelden die van de hele wereld komen, dat is prachtig. Dus je hebt een vrij universum voor je.

Ik denk aan een klein voorbeeld: de auto. Als de vakantie uitbreekt beslissen drie miljoen Parijzenaars ieder voor zich vrijelijk om in hun auto te stappen om naar de Middellandse Zee te gaan. Drie miljoen mensen die in vrijheid beslissen om hetzelfde te doen! Dus ik vraag me af of de auto werkelijk een middel tot bevrijding is. Ze hebben geen seconde nagedacht of ze soms op een rigoureuze wijze door het technisch apparaat gedetermineerd zijn, over het soort leven dat ze leiden en dat ze een absoluut coherente massa zijn.

Hetzelfde als ik mijn tv-apparaat bekijk, dan ben ik alleen. Maar ik ben helemaal niet alleen, er zijn nog drie miljoen, vier miljoen die dezelfde beelden bekijken, die dezelfde impressie zullen krijgen. Daarom heb ik geen enkele vrijheid. En nog minder vrijheid, bijvoorbeeld ik ga terug naar de televisie, plotseling verdwijnen bepaalde tv-uitzendingen, waarom? Eenvoudigweg omdat, er is een paar maanden geleden een goed boek verschenen dat heette: 'De dictatuur van de kijkdichtheid'. Een uitzending die geen goede kijkdichtheid heeft verdwijnt. Dus ik ben helemaal niet vrij om te kiezen, maar de voorstellingen die ik wil worden me op een rigoureuze manier gedicteerd door het publiek, door de kijkdichtheid. Dus ik moet een miljoen zijn. Zonder dat tel ik niet mee, als ik geen miljoen ben. Dus zo is er geen enkele vorm van

vrijheid en de vrijheden die de techniek me geeft, zijn altijd bijzonder oppervlakkige vrijheden.

En wat meer is, de techniek zelf is steeds veeleisender. Ze eist van de mens steeds meer opofferingen. We hadden het net over menstechnieken die de mens aan de techniek moeten aanpassen, omdat de mens nooit helemaal zo is dat de techniek goed loopt. Maar we worden nu voor beslissingen gesteld, waar de techniek ons voor plaatst, bijvoorbeeld de oriëntatie op beroepen. Er zijn beroepen die verdwijnen en andere die men verplicht is te nemen. De techniek maakt zich exclusief ten opzichte van andere technieken. En dat is een probleem dat erg ver reikt, want we leven in een wereld van concurrentie en men is verplicht om de meest efficiënte techniek te kiezen, de anderen worden terzijde geschoven. Het is een drama voor de Franse boeren, ze moeten bepaalde technieken toepassen die het snelste resultaat geven en die de goedkoopst mogelijke producten geven. En als je probeert kwaliteit, een waarde probeert te produceren... vanuit het gezichtspunt van de concurrentie betekent dat niets. En daarom elimineert de techniek de andere mogelijke technieken, die kwalitatief een grotere waarde kunnen hebben, maar die uit het gezichtspunt van de concurrentie niet zo efficiënt zijn. Dat is een buitengewone beperking van de menselijke vrijheid.

We hebben het al gehad over de eliminatie van culturen, van de Afrikaanse culturen bijvoorbeeld, door de invloed van de techniek. De techniek is intolerant, dat wil zeggen het tolereert niets anders dan zichzelf. Dus alles wat de mythe was, de wijsheid etc. wordt geëlimineerd. Hoe kan men onder die omstandigheden denken dat de techniek de vrijheid ontwikkelt? Ze onderdrukt al deze vrijheden. Van de veelvoud van culturen die de mens duizenden jaren lang heeft ontwikkeld zal er maar één overblijven, en dat is de technische cultuur.

Ik zal nu eindigen over deze destructie van de menselijke vrijheid met een constatering die zeer ernstig is: de techniek verdraagt niet dat men haar beoordeelt. Dat wil zeggen de technici verdragen niet dat men een ethisch oordeel geeft over waar zij mee bezig zijn. En toch, het hebben van ethische oordelen, morele oordelen, spirituele oordelen, dat was de hoogste vrijheid van de mens. Dus ik ben

berooft van mijn hoogste vrijheid. Dat wil zeggen ik kan alles wat ik wil over de techniek zeggen, maar dat zal de technici worst wezen. Ze zullen niets veranderen aan wat ze bezig zijn te doen, aan wat ze besloten hebben te doen, en waartoe ze geconditioneerd zijn te doen. Want de technicus is niet vrij; hij is geconditioneerd. Hij is geconditioneerd door zijn scholing, door de praktijk die hij erop nahoudt en het doel wat hij wil bereiken. Hij is helemaal niet vrij in de uitoefening van de techniek, hij doet wat de techniek eist. Daarom denk ik dat er een totaal conflict is tussen de vrijheid en de techniek.

Kunt u uitleggen wat u bedoelt met de omkering van de noodzaak en vrijheid?

Ik zou niet willen dat mijn discours te pessimistisch en gesloten zou zijn. Ik zou willen uitleggen dat de mens nog steeds, een beetje, nog een mens is. Met nog steeds menselijke behoeften, en nog steeds in staat tot liefde, tot medeleven, nog steeds in staat tot vriendschap. Deze mens zal zich wel of niet bewust worden van deze bepaaldheid door de techniek, van deze onderdrukking, van de verplichtingen waaraan hij wordt onderworpen, van deze conditionering door de techniek. Als hij zich daar bewust van wordt, dan begint voor hem de vrijheid. Want wanneer wij ons bewust worden van wat ons determineert, stellen wij de grootste daad van vrijheid. Anders gezegd, het is niet het op goed geluk ergens heenlopen wat een vrije handeling is, maar het is me er rekenschap van geven dat ik gedetermineerd ben. En als ik weet dat ik gedetermineerd ben, handel ik vrij.

Ik citeer een marxistische auteur: Bernstein, die dat op een bewonderenswaardige manier heeft uitgelegd: vanaf het moment dat men begrepen heeft dat de kapitalistische economie het gehele menselijke leven determineert, dan ben ik al uit de kapitalistische economie gestapt aangezien ik haar beoordeel. Aangezien ik haar kan beoordelen, aangezien ik kan zien hoe het is, daardoor ben ik sterker dan haar. En voor het technisch systeem geldt precies hetzelfde. Vanaf het moment dat ik in staat ben om het te analyseren, net zoals ik een kei zou analyseren, of ieder andere object, dat ik het kan analyseren, dat ik zijn oriëntaties kan doorgronden, vanaf het moment dat ik mij los kan maken van het technisch systeem en de ketenen kan

demonteren, daar begint mijn vrijheid. Maar ik weet ook dat ik gedetermineerd ben door het technisch systeem. Het geeft dus niet om te zeggen: ik ben een sterk persoon, het technisch systeem heeft geen greep op mij. Natuurlijk heeft het technisch systeem alle greep op mij, ik besef het goed. Het simpele feit dat ik de telefoon gebruik, ik gebruik de hele tijd technische objecten. Maar ik weet wat ik doe, en ik ben in staat om dat of dat gebruik te verminderen. Ik ben in staat om wat een school van vrienden van mij, die men vóór 1968 de Situationisten noemde – in Nederland had je de Provo, dat was hetzelfde – zij waren goed in staat het als object te zien, dat wil zeggen de techniek is niet meer dan een object voor mij. Ik weet dat het een invloed op me heeft, maar ik weet ook dat ik een subject tegenover haar blijf.

Kunt u het proces beschrijven voordat de techniek verscheen als bevrijdende kracht voor de mens?

Daar komen we terug op een kwestie die erg belangrijk is geweest. De techniek was een middel tot bevrijding van de mens, zolang het om technieken ging die los van elkaar stonden en elk op een bepaald doel gericht en zonder te behoren aan een technisch systeem. Vanaf het moment dat het technisch systeem zich als een geheel heeft georganiseerd, dat wil zeggen dat iedere techniek effecten had die in alle richtingen gingen en iedere techniek afhankelijk werd van alle technieken, vanaf dat moment had de mens geen plaats meer. Hij was niet meer in staat een geheel dat voor hem te complex en te gecompliceerd was geworden te beheersen.

Waarom is de vrijheid verschrikkelijk? Waarom is de vrijheid moeilijk om te leven?

De vrijheid is moeilijk om mee te leven omdat ze ten eerste vereist dat ik zelf mijn keuze bepaal voor mijn beroep en verder een individuele en persoonlijke vrijheid moet zien te vinden, waarin ik niet aan collectieve bewegingen kan deelnemen, waar ik moet proberen voor mezelf te denken. Daarom is het moeilijk, het kost veel tijd. Vrijheid is vervelend, want het kost tijd.

Ik kan me bijvoorbeeld geen mening vormen over een politieke kwestie als ik maar één krant lees.

Ik moet talrijke informatiebronnen hebben. Ik maak dan een synthese van deze verschillende informatie en ik zal een aannemelijk idee krijgen van wat er aan de hand is. Een andere moeilijkheid is dat ik het bijna altijd oneens zal zijn met de anderen. Als ik tegen iemand, die gelooft wat er in de krant staat, zeg dat het niet zo simpel is, dan zal hij daar onmiddellijk tegen in het geweer komen. Wij ontvangen zoveel informatie, ik kan me niet, als ik vrij ben, over alles correct informeren. Dus ik moet kiezen – dat onderwerp is het waard om tijd aan te besteden; dat zal ik zoveel mogelijk bestuderen om de grootste waarheid erover te weten te komen. Maar ik zal veel andere dingen laten liggen. Jammer dan. Ik kan niet alles absorberen. Dat is al één van de moeilijkheden. Moeilijkheden die men zal ondervinden. Ik zei dat ik het oneens was met de mensen om me heen. Men zal vinden dat ik een, wat men in Frankrijk een buitenbeentje noemt, ben.

Het is ook moeilijk om met vrijheid te leven omdat ze verantwoordelijkheid inhoudt. Als ik een onvrij mens ben, dan zijn het de dingen die voor mij beslissen. Dan is het de superieur in de hiërarchie, het is... We hebben dit op buitengewone wijze gezien tijdens de Neurenberg-processen. Het was het excuus van alle nazi's: ik heb een bevel opgevolgd. Ik ben niet verantwoordelijk, ik heb een bevel ontvangen. Een vrij mens is iemand die er geen genoeg mee neemt een bevel te ontvangen, maar die dat bevel gaat evalueren: is het de moeite dat ik daaraan gehoorzaam of niet? Begrijpt u, dat stuurt meteen de organisatie in de war. Als een functionaris gaat nadenken over wat men van hem vraagt dan weerhoudt hij zijn dienst van een goede functionering. Want in plaats van een machine te zijn die precies doet wat een superieur hem opdraagt, zegt hij, 'nee, dat gaat zo niet, ik weiger om dat te doen'. Dus men moet accepteren verantwoordelijk te zijn wanneer men een vrij mens is. En dat is nooit makkelijk of aangenaam, om verantwoordelijk te zijn. Om klaar te zijn om op alles wat er gebeurt een antwoord te vinden.

Het is erg moeilijk om juist in een samenleving als de onze verantwoordelijk te zijn. Ik neem een eenvoudig voorbeeld. Een stuwdam die doorbreekt; wie is daar verantwoordelijk voor? Je heb de geologen, die de studie van het terrein hebben gemaakt, je hebt de ingenieurs die het profiel van de

stuwdam hebben gemaakt, je hebt de arbeiders die de stuwdam hebben gemaakt, je hebt de regeringsverantwoordelijken die hebben besloten om de stuwdam op die plaats te maken. Wie is verantwoordelijk? Niemand. Er is nooit een verantwoordelijk, nergens. En in de hele technische samenleving is dat zo, want de taken zijn allemaal zo gespecialiseerd, verdeeld in kleine fracties, dat er nooit een verantwoordelijke is. Maar tegelijkertijd is er nooit een vrij mens. Ze zitten allemaal opgesloten in een klein stukje van het werk en dat is alles.

Ik denk aan het verschrikkelijke excuus – voor mij was het een van de afschuwelijkste dingen waar ik van gehoord heb – de directeur van het Bergen-Belsen concentratiekamp, tijdens de Neurenberg-processen, toen het over Auschwitz en Belsen ging, vroeg men hem, 'Maar joegen al die kadavers u dan geen angst aan?' Hij antwoordde: 'Maar wat wilde u, er waren niet genoeg ovens in het crematorium, ik kwam er niet aan toe om alle lijken te verbranden, dat stelde me voor enorme problemen, wat wilt u, ik had geen tijd om te denken aan de mensen die doodgingen. Wat mij bezighield waren de technische zaken, van de ovens in mijn crematorium.' Dat is een voorbeeld van een totaal onverantwoordelijk mens, die niets anders dan een technische taak heeft, en de rest interesseert hem niet.

Waarom denkt u dat de nazi's 'Arbeit macht Frei' boven het toegangshek van Auschwitz hadden gezet?

Arbeit macht Frei. Ja dat is zeer kenmerkend voor onze technische samenleving, om aan de mens de illusie te geven dat hij zich zal realiseren in en vrij zal worden, door het werk. Dat is erg belangrijk, want het is marxistisch. Marx zegt: de mens is mens geworden dankzij het werk. En hij is mens geworden door de ontwikkeling van het werk. Dus het is al werkend dat de mens zich vormt. En Voltaire was het daar helemaal mee eens, hij had dat al 80 jaar voor Marx gezegd: het is door het werk dat de mens gemaakt wordt, dat hij bestaat. En hij bestaat hoe? Door vrij te zijn. Alleen, het werk dat een olifantenjager in Cambodja doet heeft niets te maken met het werk dat de arbeider bij Renault moet doen. Er is hier sprake van een absolute deformatie van de arbeid. De meubelmakers die in de 18de eeuw de stoel

maakten waarin ik zit, dat waren mensen die werkten. Maar ze besteedden dagen aan het maken van een stoel. En nu heeft de arbeid die door tussenkomst van de robot etc. wordt gedaan, niet eens een constructieve waarde voor de mens. Ik denk hierbij aan een gedachte van de socioloog Friedmann, die zei, terwijl hij het had over het machinetijdperk: het is erg belangrijk dat de moderne arbeider – dat schreef hij in 1940! – de moderne arbeider heeft niets gemeen met de vroegere arbeider. De vroegere arbeider kende de materialen waarmee hij werkte. De moderne arbeider heeft geen behoefte meer om de materialen te kennen, hij hoeft alleen zijn machine te kennen. En nu hoeft hij zelfs zijn machine niet meer te kennen. Hij hoeft nu alleen nog maar de schermen te kennen waarop de computers hem instructies geven. Dat wil zeggen er bestaat geen echt creatief werk meer, creatief wat betreft het object en creatief van de arbeider. Het werk is totaal van wezen veranderd.

Wat is het verschil tussen de vrijheid en de vrije tijd?

Over de vrijheid hebben we nu voldoende gepraat. De vrijheid draagt altijd fundamentele, essentiële elementen van het menselijk leven in zich. De vrije tijd. De vrije tijd zou een element van vrijheid kunnen zijn. Als ik lopend naar de universiteit ga, op een paar kilometer van hier, dan kom ik langs dorpen, waar wat men noemt volkstuinen zijn. Het zijn kleine huisjes met een tuin er omheen. Ik bewonderde altijd hoeveel zorg de arbeiders aan die tuinen besteedden. Het was prachtig gecultiveerd, net zoals Nederland, het was prachtig gecultiveerd. Ze hielden van hun bloemen, ze hielden van de dingen die ze zelf hadden doen groeien. Op die manier is de vrije tijd iets positiefs.

Hier wil ik de naam noemen van iemand die ik van fundamenteel belang beschouw: Radovan Richta. Jullie kennen hem waarschijnlijk niet, Radovan Richta. Radovan Richta is de enige denker geweest van de Tsjechische revolutie van 1968. Radovan Richta is verdwenen. Dat wil zeggen, nadat de Russen de macht hadden heroverd, weten we wat er geworden is van de politici die mee hadden gedaan in 1968, behalve van één. Radovan Richta is totaal verdwenen.

Hij heeft twee essentiële werken achtergelaten waarin hij de meest solide en serieuze analyse maakt van de relatie tussen het marxisme en de techniek en hoe de techniek op een menselijke manier gebruikt zou kunnen worden, in een humaan socialisme. Hij heeft een verbazingwekkend economisch werk geschreven. Hij zegt, en daarom haal ik hem aan met betrekking tot de vrije tijd, 'Ik heb voldoende vertrouwen in de mens, om ervan overtuigd te zijn dat als de mens bevrijd zou zijn door hoog ontwikkelde technieken en als hij wat tijd voor zichzelf had, hij intelligente middelen zou kunnen vinden om zijn leven in te richten.' En Radovan Richta was ervan overtuigd, net als ik met mijn volkstuinen gezien heb, dat de mens werkelijk de middelen zou vinden om zijn tijd op een positieve manier in te vullen.

Ik ben ook overtuigd dat de mens de middelen zal vinden om zijn tijd positief in te vullen.

Ik zal een ander voorbeeld geven, dat jullie Nederlanders misschien een beetje raar zullen vinden. Voor de oorlog van 1914 was de plek waar de Franse arbeiders de revolutie buiten Karl Marx (uit)vonden, waar ze het anarchosyndicalisme creëerden, wat ook een grote beweging was. Deze Franse arbeiders kwamen na het werk bij elkaar in het café. En het was in het café dat ze na tien, twaalf uur werk de tijd doorbrachten om een bijzondere krant te redigeren. Tussen 1900 en 1910 was er een buitengewone Franse arbeiderskrant. De arbeiders zaten in het café met een behoefte om na te denken. Daartoe had men hen niet geconditioneerd, niemand had dat voor hen bepaald, het waren zij die bij elkaar kwamen om na te denken, en niet om door de straat te trekken.

Ik ben ervan overtuigd dat de mens nog steeds in staat is om zijn vrije tijd zo te gebruiken. Maar helaas oriënteren de menstechnieken, de beïnvloedingstechnieken waar we het eerder over hadden, de mens op een heel ander gebruik van de vrije tijd. Neem het vliegtuig naar de Bahamas, en daar zult u zien hoe mooi het is, hoe interessant het is en hoe amusant etc. Maar dan is de vrije tijd volledig vernietigend voor de mens.

Daarom zeg ik, het spel is nog niet uitgespeeld, er is nog een minuut, we zijn nog niet in het 25ste uur.

Waarom zegt u dat een technische cultuur onmogelijk is?

Een technische cultuur is onmogelijk omdat de cultuur altijd onverwachte elementen veronderstelt. De verschijning van iets nieuws. De techniek repeteert tot in het oneindige wat zij is.

Dus ik wil niet zeggen dat technische intelligentie niet mogelijk is; ja, er kan een samenleving ontstaan waarin heel intelligente mensen zich ontwikkelen. Dat is zeker zo, maar intelligent op een gegeven manier.

En aan de andere kant veronderstelt een cultuur de deelname van iedereen. Dat is misschien een beslissend element. Dat wil zeggen men kan geen cultuur fabriceren in Parijs, die dan vervolgens naar alle steden gedistribueerd wordt, zodat het overall hetzelfde zal zijn.

Er bestond een boerencultuur van elke traditie. En wanneer men zegt, zoals men in Frankrijk zegt, dat er nooit een boerencultuur heeft bestaan, dat is van de gekke. Als ik de dansen zie, de liederen, de klederdracht, de feesten: dat is cultuur.

Maar nu, in een technische cultuur, is het onmogelijk om iets te creëren onafhankelijk van de techniek. Ik denk aan iets elementairs. Er bestond vroeger een traditie bij de Franse studenten, die heette: de dag van de *Faluche*. La Faluche was een studentenmuts. En gedurende twee of drie dagen vulden de studenten de straten en deden van alles, ze maakten liedjes en een heel spektakel, het was amusant en spontaan. Het waren echt zij die het bedachten. Nu is dat absoluut verboden, want de dag van de Faluche houdt het verkeer op. In de steden mag het niet meer. In plaats daarvan organiseert men culturele evenementen zoals het festival van Avignon, maar dat is in Parijs verzonnen, door specialisten. Het is niet het volk dat iets creëert, haar eigen cultuur. Men geeft ze er één die helemaal af is. En met de techniek kan men niet anders. Dat zou een ongelooflijke wanorde opleveren als iedereen zelf een element van de cultuur zou bedenken, als groepen voldoende nieuw zouden zijn. We hadden het over de ecologen, dat was erg kenmerkend, want zij hebben ook gedacht aan het scheppen van een nieuwe cultuur, en zij zijn verslagen. Ze zijn verslagen door de moeilijkheid zich te verzetten tegen de eisen van de technische samenleving en ook door de moeilijkheid om het

publiek te laten accepteren wat zij voorstelden. Want het publiek is zo gewend aan een zekere cultureel, technisch model dat als men daaruit stapt het publiek zich verloren voelt.

[Ellul wil terugkomen op de omkering van noodzaak en vrijheid:]

Ja, over de omkering van noodzaak en vrijheid is er een fundamentele gedachte van Marx die het hele perspectief van zijn revolutie verklaart. Marx zegt dat het kapitalisme dat zich ontwikkelt de mens niet alleen slaaf maakt, maar het menselijke totaal vernietigt: zijn cultuur, zijn intelligentie, etc. Maar de mens wordt niet zo vernietigd. Dat wil zeggen, als men het punt beschouwt waarop de mens zich in een totaal inhumane situatie bevindt, dan is hij verplicht in opstand te komen en dat te vernietigen wat hem in deze onmenselijkheid houdt om de menselijkheid te herwinnen. Dat betekent dat het proletariaat tegen het kapitalisme in opstand komt als ze tot de bodem is gegaan, als het op z'n slechtst is. Dan vernietigt hij het kapitalisme, maar op dat moment herschept hij het menselijke, het nieuwe humane voor de mens. Dat is het schema van het denken van Marx en men accepteert deze verbazende gedachten van Marx niet en soms begrijpt men ze niet, omdat Marx er niet voor pleitte dat de situatie verbeterd zou worden. Want het verbeteren van de arbeidsomstandigheden betekende dat de arbeider nooit de bodem zou bereiken, en hij nooit zou reageren. Dat betekende dat de revolutie nooit plaats zou vinden.

Op welke manier en in welke mate vernietigt de techniek de mens als spiritueel en ethisch wezen?

In de loop van zijn zeer lange geschiedenis, waar we al een paar woorden over hebben gezegd, heeft de mens zich langzamerhand als subject gevormd. Wat wil dat zeggen, subject? Wel, dat hij zijn eigen beslissingen neemt uit vrije wil. En dat hij anderzijds een bepaald begrip heeft ontwikkeld van goed en kwaad. Dat wil zeggen van wat hem in staat stelt te leven en van wat het leven vernietigt of dreigt te vernietigen. Hij beschouwt zich als subject verantwoordelijk, of hij zoekt om zich heen naar een verantwoordelijke. Een subject – en dat is het vervolg op wat we over vrijheid zeiden – is iemand

die de vrijheid wil veroveren. Want men moet altijd beseffen dat vrijheid nooit een situatie is, het is nooit iets wat men krijgt, wat voor eens en altijd klaar is. De vrijheid wordt bijvoorbeeld niet door een regering gegeven, maar het is de mens als subject die zijn vrijheid verovert.

Met de technische wereld bevinden wij ons in een situatie die deze situatie van subject compleet verandert. Dat wil zeggen dat de mens van de technische wereld bereid is niet langer een subject te zijn in ruil voor faciliteiten, voor consumptie, voor veiligheid. In ruil voor een totaal welzijn dat deze samenleving hem brengt.

Daarover nadenkend, kom ik op het verhaal uit de Bijbel over Esau en het bord met linzen. Esau, die honger heeft, is bereid om de zegening en belofte van God te ruilen tegen het bord linzen dat men hem brengt. En de moderne mens is op dezelfde manier bereid om zijn positie van subject te verlaten voor het bord linzen dat de technische samenleving hem geeft. Alleen, net zoals Esau bedrogen werd met zijn ruil, wordt de mens die zijn positie als subject laat varen bedrogen in de technische samenleving. Hij houdt inderdaad op een subject te zijn ten bate van een leugen. Hij ziet niet dat hij in zijn keus gemanipuleerd wordt. Dat wil zeggen dat hij van binnen veranderd wordt door de reclame, door de media etc. – in aanmerking genomen dat de manipulator, degene die de reclame of propaganda maakt, zelf ook gemanipuleerd wordt. En daarom is er geen gemeen persoon die verantwoordelijk is, degene die de reclame maakt, en de rest zielige mensen. Nee, we zijn allemaal tegelijkertijd verantwoordelijk.

En we bevinden ons tegenover de leugen in de technische samenleving die algemeen is. Bijvoorbeeld de leugen van het gemak. Ze zeggen ons dat alle technische middelen om ons heen het leven vergemakkelijken. Maar dat is niet zo, dat vergemakkelijkt het leven helemaal niet. We leven in een uitermate gecompliceerde wereld, waar steeds meer voorzorgsmaatregelen nodig zijn, waar we steeds meer op moeten letten op alles wat er om ons heen gebeurt. Het is helemaal geen vereenvoudiging.

Het is bijvoorbeeld net zoiets als dat men zegt dat we er tijd door winnen. Maar men wint tijd met al die apparaten, om wat te doen? Vanaf het moment dat het leven geen betekenis meer heeft en

waar de mens geen subject meer is, wat moet hij met die tijd? Wanneer we auto rijden en we worden ingehaald door een auto die 160 kilometer per uur gaat, dan zeg ik altijd: nou, ze zijn een kwartier eerder dan wij aangekomen, en wat dan? Wat gaan zij met dat kwartier of die twintig minuten doen? Niets, niets.

Evenzeer wanneer men ons in de technische wereld zegt dat we meer zekerheid hebben: dat is iets wat ik goed gekend heb op het platteland. De boeren zijn aangetrokken door de technische wereld, door wat ze dachten wat zekerheid was. Hoe vaak heb ik de boeren niet horen zeggen: 'Begrijpt u, wij hier met onze wijngaarden, een storm of hagel is voldoende om binnen een paar uur de oogst te vernietigen. Wij leven in een complete onzekerheid. In de stad werk ik bij de PTT, bij de spoorwegen, aan het eind van de maand krijg ik mijn salaris. Daar heb ik een totale zekerheid.' Maar de arme mensen, ze wisten niet dat ze in werkelijkheid in een systeem traden, dat net zo goed een onzeker systeem was. Dat ze bijvoorbeeld kennis zouden maken met iets wat ze niet kenden, fenomenen van onzekerheid die door vervuiling kwamen, iets wat we in de stad eerder kenden dan op het platteland. En bovenal de verschrikkelijke onzekerheid van de werkloosheid. Maar een paar jaar geleden nog dachten de boeren daar helemaal niet aan. Als men in de stad ging werken, dan was het eenvoudig. Maar vanaf het moment dat men werkloos wordt is het risico net zo groot. Er bestaat geen enkele vorm van zekerheid. En tot nu toe is de mens er ongeveer toe gekomen om te antwoorden op de moeilijkheden, op de complicaties, maar met de aanzienlijke omvang van de problemen die we ontmoeten, is het niet langer mogelijk om daar een antwoord op te vinden. Van de boer die een deel van zijn oogst verloor, heb ik altijd gezien hoe hij erin slaagde toch iets te vinden om van te leven, terwijl wat kan een werkloze in de stad doen, wat kan een slachtoffer van een ongeluk doen? Hij houdt zijn hand op, hij moet wachten tot de staat hem te hulp schiet.

Anders gezegd: de technische samenleving liegt tegen ons wanneer ze ons een leven zonder gevaren, zonder risico's aankondigt. En ook wanneer ze ons belooft onze consumptie te verbeteren. Maar wat voor consumptie is dat? Als men het heeft over de groei van de consumptie moet men eerst goed

opletten waar het over gaat, het is meestal een consumptie van hebbedingetjes, het zijn de speeltjes die zich vermenigvuldigen.

Verder is het vooral zeer grote probleem dat we ons bevinden in een wereld van ongelijk verdeelde consumptie. Het is een bekend feit, en we zullen er op terugkomen: er zijn steeds meer rijke landen die teveel consumeren en verkwisten en andere landen die te weinig consumeren en de kloof wordt steeds groter, wat ertoe leidt dat de mens ophoudt een subject te zijn, dat wil zeggen hij kan hier niets meer aan veranderen. Ik kan alles doen waar ik zin in heb, de boeken schrijven die ik wil etc., maar ik zal de kloof tussen de rijke en de arme landen niet dichten. Dus anders gezegd, als de mens zich toch als subject wil gedragen in een dergelijke samenleving, dan is hij verplicht in het geweer te komen tegen enorme krachten, dan moet hij de principes van deze samenleving ter discussie stellen, haar filosofie. Hij zal met politieke organisaties botsen, met vakbonden en hij zal, als hij zich als subject gaat gedragen, zelfs degenen tegen zich zien die ongelukkig zijn, degenen die worden uitgebuit; ik denk aan de arbeiders. Het is absoluut verschrikkelijk te bedenken dat in Frankrijk de manifestaties van arbeiders toenemen om de wapenfabrieken open te houden. Het drama voor deze arbeiders is helemaal niet de Golfcrisis, het is niet de invasie door Irak etc., nee het drama is dat men ze niet langer wapens kan verkopen en daarom gaan de fabrieken sluiten. Dan krijgt je het verbazingwekkende schouwspel dat links altijd voor de vrede is geweest, links heeft altijd kritiek geleverd op de ontwikkeling van de bewapening en nu zijn het de vakbonden die eisen dat men door gaat met het produceren van wapens. Dat toont tot welk punt het zijn van een subject – dat wil zeggen: zelf beslissingen nemen, voor zichzelf in deze samenleving – moeilijk kan zijn omdat men op tegenstand stuit in alle richtingen. Wel, dat lijkt mij het conflict te zijn tussen het subject en de technische samenleving.

Waarom gelooft u dat de mens niet geschapen is voor het milieu dat de techniek voor hem maakt?

Omdat de techniek, zoals ze zich sedert iets meer dan een eeuw ontwikkeld heeft, tegelijkertijd positieve en negatieve effecten ontwikkelt. En op dit

moment is het zo dat hoe meer de techniek zich versnelt, des te minder is de mens er meester van en des te minder kan hij haar richting geven. Tengevolge daarvan worden de negatieve effecten extreem belangrijk en de mens kan ze niet meer tegenhouden, niet meer blokkeren. En als men vraagt waarom de mens geschapen is – ik weet niet of u een toespeling op de schepping van de mens door God maakt – het is zeker dat de mens geschapen is met een inventieve geest, met mogelijkheden om de wereld te gebruiken waarin hij leeft en haar te beheren. Dus er zit niets slechts in om een zeker aantal technieken te ontwikkelen, maar vanaf het moment dat de technieken de grens van de menselijke capaciteiten hebben overschreden is het kwaad begonnen. Want de mens staat tegenover een macht die hij niet meer kan beheersen.

U hebt ook geschreven dat de mens altijd behoefte heeft aan een idee van het heilige. Kunt u dat uitleggen?

Ja, de mens die in de wereld leeft heeft behoefte aan een uitleg over de wereld. En de mens heeft niet als de dieren instincten, een fijne neus, die heeft hij verloren, die hem in staat stellen zich exact te oriënteren. Dus de mens moest de wereld organiseren en er waren zaken die toegestaan waren en die verboden waren. Er was goed en kwaad. En verder ten opzichte van bepaalde aspecten van de natuur of van bepaalde verschijnselen die de mens niet begreep, was het beter daar af te blijven. Dat was het sacrale. Het sacrale gaf de mens de mogelijkheid herkenningpunten te hebben. Dat wil zeggen, het sacrale liet de mens zien wat toegestaan was en wat verboden. De mens heeft altijd op die manier gefunctioneerd. Hij is er niet in geslaagd het traditionele sacrale te vervangen.

Het sacrale is niet altijd hetzelfde, maar de mens heeft het altijd gerespecteerd. En als een macht datgene vernietigde wat de mens in een bepaalde samenleving en in een bepaalde tijd het sacrale noemde, dan vereerde en respecteerde de mens daarna die nieuwe macht, die had laten zien sterker te zijn. Dat wil zeggen dat het iets sacraals was dat sacraler was dan het andere.

En een van de ernstigste aspecten van onze samenleving is dat de techniek alles wat de mens als het sacrale beschouwde of dat zo noemde,

vernietigd heeft: in de natuur etc. En de mens gaat spontaan de techniek als sacraal te beschouwen. Dat is heel erg. Het sacrale bevond zich vroeger altijd in de natuur en nu is de natuur helemaal ontheiligd en is het de techniek die de moderne mens als sacraal voorkomt. Ik denk aan de ergernis iedere keer als er een manifestatie op straat is. Wat de mensen werkelijk kwaad maakt is als de manifestanten een auto verbranden. Dat is de destructie van een heilig object.

Kunt u uitleggen waarom en hoe de techniek alles ontheiligt, overal binnendringt en alles openbaar maakt?

Ik ben christen, maar ik moet hier een *mea culpa* betuigen, omdat dat wat ermee begonnen is in de westerse wereld alles te ontheiligen, niet de techniek was maar het christendom. Het christendom heeft het natuurlijke sacrale vernietigd door tegen de mensen te zeggen: alles waarvan jullie geloofden dat het sacraal is: de bossen, de sterren, de bronnen, dat is niet sacraal, dat is niets sacraals. Vanaf het moment dat niets meer sacraal is, kan men doen wat men wil. Vanaf het moment, en we zien de morele problemen... Ik zal een voorbeeld van een moreel probleem geven: als het leven niet meer heilig is, dan kan men doen wat men wil. Vanaf het moment dat het grootste taboe van allemaal, wat de incest was in alle samenlevingen, niet meer als sacraal beschouwd wordt, – het waren oude bijgeloven etc. –, dan kan men doen wat men wil.

Moreel gezien zijn er geen limieten meer. Dus als er geen morele limieten meer zijn, als er geen drempel van het sacrale meer is, dan dringt de techniek overal binnen. Aangezien men alles kan gebruiken, waarom zou men het dan niet gebruiken? Dat is de grote vraag. Het leven is niet sacraal meer, dus men kan embryo's gebruiken, stukjes van embryo's, men kan makkelijk de organen van iemand nemen die net verongelukt is. Het leven is niet sacraal meer. Maar men moet niet vergeten dat hetzelfde idee onder Hitler leefde. Het leven was niet sacraal meer. En voor de techniek staan de deuren wijd open, ze kan overal binnenkomen.

Het is misschien een rare vraag, maar wat beschouwt u als het sacrale?

Ik beschouw eigenlijk niets als sacraal. Dat wil zeggen, voorzover geen van de materiële dingen sacraal is, voor zover de Bijbel mij zegt dat het een schepping is.

Maar ik denk dat een christelijk geloof het sacrale vervangt door het respect dat men verschuldigd is aan de schepping van God. Als het God is die het geschapen heeft, heb ik niet het recht er van alles mee te doen. Ik moet het respecteren omdat het van God komt. God heeft het me toevertrouwd en ik moet hem iets in goede staat teruggeven. En ik moet ook aan mijn afstammelingen, aan mijn kinderen en kleinkinderen, een wereld zoals God die heeft gecreëerd, in goede staat, leefbaar overdragen. Daarom is er voor mij niets sacraals, maar zijn er aan de andere kant zaken waar ik het recht niet toe heb ze me toe te eigenen, omdat ze God toebehoren.

En dan is er nog wat God opzij zet voor de dienst aan Hem en dat iets anders is dan het sacrale, en dat is heilig. De heiligheid is iets anders dan het sacrale. Het heilige is dat wat God reserveert voor de dienst aan Hem. Als we zeggen dat het volk van Israël heilig was, dan bedoelen we niet dat het sacraal is. Het was een heilig volk omdat ze gewijd waren aan God.

Kunt u meer vertellen over de nadelen van de moraal van de techniek van genetische manipulatie?

Men kan niet de enge en gesloten houding van het traditionele katholicisme aannemen, dat zegt dat vanaf het moment van de conceptie er een menselijk wezen bestaat, een potentieel menselijk wezen en men mag er niet aankomen. Ik geloof dat dat legalisme is en geen christendom. Maar men moet altijd tegelijkertijd voorzichtig zijn en de prijs ervan inschatten. Ik heb het al over de kwestie van de prijs gehad en ik zal jullie een voorbeeld geven dat niet direct over het probleem van de embryo's gaat.

Een van mijn vrienden was een belangrijke chirurg. In een discussie die men met hem had over de technische vooruitgang, de problemen van de techniek, zeiden ze tegen hem: 'U bent een

belangrijke chirurg, u weet toch heel goed wat de technische vooruitgang is op chirurgisch gebied?' Hij is een man met veel gevoel voor humor en hij zei: 'Ik ken de vooruitgang van de medische technieken heel goed, maar heeft u zich de vraag wel eens gesteld... wij kunnen bijvoorbeeld een hart vervangen, een lever vervangen, nieren vervangen. Maar waren komen die nieren, dat hart, die longen vandaan? Ze moeten gezond zijn, ze moeten in goede staat zijn. Ze moeten niet ziek zijn. Ze moeten vers zijn. We zouden er geen echte bron hebben zonder de auto-ongelukken. Dus als u meer van dit soort operaties wilt, dan moeten er meer auto-ongelukken komen. Als u de auto-ongelukken vermindert, dan vermindert u de resultaten van deze magnifieke operaties.' Iedereen was nogal verbaasd, een beetje gechoqueerd. Maar met zijn gevoel voor humor stelde hij een fundamentele vraag.

En met de embryo's is het ongeveer hetzelfde. Als men zich werkelijk tegenover een extreem tragisch geval geplaatst ziet, dat men die en die methode kan gebruiken, die de seksuele problemen opheffen etc. Ja, natuurlijk.

Ik denk er bijvoorbeeld aan dat ik in Bordeaux de eerste was die heeft geëist dat er in onze protestantse kliniek een afdeling voor zwangerschapsonderbreking kwam, voor abortus. Maar met veel voorzorgen. Dat wil zeggen men bestudeerde het geval van de vrouw die geaborteerd wilde worden en men onderzocht het vanuit psychologisch en sociaal oogpunt, de problemen van haar huisvesting, van haar familie. Het was overduidelijk dat als het een vrouw was die al vijf of zes kinderen had gehad, dat het gerechtvaardigd was. Als het een vrouw was die een slechte gezondheid had, dan was het gerechtvaardigd. Men bestudeerde het geval van die vrouw op alle manieren en hoe vaak is het ons niet overkomen dat we geweigerd hebben. Ik herinner me bijvoorbeeld een jonge vrouw die een abortus was komen vragen, omdat ze in de bergen zou gaan skiën en dat ze dat met een zwangerschap niet kon. Dus alleen omdat ze wilde skiën wilde ze een abortus, dat hebben we geweigerd. Dus men moet over elk geval nadenken en bovendien bedenken dat de consequenties nooit onschuldig zijn. Dat wil zeggen dat we zeer vaak beseft hebben dat een vrouw die een abortus gevraagd had, als de abortus plaatsgevonden had, dat

psychologisch een verschrikkelijke breuk was bij haar. Men moest haar psychologisch volgen, ze moest iemand hebben die haar bleef bezoeken en doorging zich met haar bezig te houden, etc. Want ook buiten hen die de abortus hadden uitgevoerd, moest men deze vrouw bijstaan.

Alle genetische problemen zijn van dit genre. Dat wil zeggen dat we nu weer bij het begin terugkomen: men moet zich als subject gedragen. Er bestaan geen algemene regels. Er zijn geen algemene regels voor operaties op embryo's. Ik geloof dat men zijn verstand goed moet gebruiken. Bijvoorbeeld ik geloof dat men radicaal nee tegen kloning en meervoudige kloning zou moeten zeggen. Daar moet men ronduit nee tegen zeggen. Maar verder moet men elk geval bestuderen, en ieder geval moet worden bestudeerd, niet door een nationale commissie voor ethiek naar wiens mening verder niemand luistert, maar lokaal, in het veld, in het laboratorium waar men het werk doet. De mensen moeten zich bewust zijn van wat ze doen en verantwoordelijk zijn.

Waarom denkt u dat we niet meer terug kunnen en dat de nostalgie naar vroegere tijden ons niet zal helpen om nu te overleven?

Ten eerste, ik ben historicus en ik zou iets willen herhalen wat ik al vaak gezegd heb: ik ben niet reactionair en dat ik er helemaal niet méér naar verlang in de middeleeuwen te leven dan in de huidige tijd. Ik weet heel goed dat het leven in de middeleeuwen niet leuker was dan ons huidige leven. Maar wat men goed moet begrijpen is dat de mensen uit vroegere samenlevingen hun moeilijkheden, hun problemen hadden, waarvoor ze oplossingen vonden. Maar de oplossingen voor de problemen van de middeleeuwse mens of de Griekse of Romeinse maatschappij zijn voor ons nu van geen enkel nut omdat het niet meer onze problemen zijn. En zoals zij vroeger oplossingen voor hun problemen hebben gevonden, moeten wij oplossingen voor onze problemen zoeken. Dus hun moraal was afgestemd op hun morele problemen, maar wij hebben niet precies dezelfde morele problemen. Er zijn andere kwesties die zich aan ons voordoen en we kunnen de filosofie van Aristoteles of Plato niet gebruiken, dat zou geen zin hebben. Dat zou nergens toe dienen. Een dergelijke reflectie

is voor deze tijd niet nuttig. Ik geloof dat het, ideologisch gezien, een verkeerde voorstelling van zaken is.

Anders gezegd, we moeten ons als subjecten gedragen, dat wil zeggen dat we nu het antwoord moeten creëren op vragen die zich nu voordoen. Maar die zijn niet kant-en-klaar. Het was niet kant-en-klaar voor de primitieve mensen. Die hebben er veel aan gewerkt, veel geleden, veel nagedacht, ze hebben hun leefbare universum gecreëerd. En wij moeten op onze beurt een leefbaar universum maken, maar een universum dat andere spirituele fundamenten zal hebben en andere morele fundamenten. Dat is belangrijk. Ik denk dat de christenen in dit onderzoek en uitvinden een rol zouden moeten spelen, maar ze worden niet zo geboeid door de problemen waar de techniek de mens voor stelt.

Dus de mens moet de mogelijkheid terug gegeven worden om een subject te zijn en dat brengt aanzienlijke gevolgen met zich mee. Men moet een nieuwe ethiek ontwerpen, een nieuwe moraal. Twee elementen van deze ethiek lijken me (ik heb het er al eerder over gehad): enerzijds de verantwoordelijkheid. De verantwoordelijkheid dat wil zeggen dat heel het spel van de techniek menselijke verantwoordelijkheid impliceert. Deze moraal moet de mensen ertoe brengen zich verantwoordelijk te voelen. Het is makkelijk en moeilijk. Hoe vaak heb ik niet geconstateerd dat arbeiders, die machtige gereedschappen in hun hand hadden, zich erg verantwoordelijk voelden voor wat ze deden, en niet verantwoordelijk tegenover een baas... Ze wilden zorgen dat het werk goed gedaan werd en het gereedschap goed gebruikt. Dus een ethiek van de verantwoordelijkheid.

Het tweede aspect is een ethiek van de onmacht (*non-puissance*). Een ethiek van de onmacht wil zeggen een techniek van onvermogen. Dat is erg belangrijk, de onmacht is het iets niet kunnen doen, de middelen niet hebben. De moraal van de onmacht is een moraal die bestaat uit te zeggen: ik *zou* het kunnen doen, maar ik *zal* het niet doen. Daar is veel zelfbeheersing voor nodig. Ik geef vaak het voorbeeld van Jezus Christus op het moment van zijn arrestatie. Wanneer hij gearresteerd gaat worden en zijn discipel Petrus zijn zwaard trekt, zegt Jezus tegen hem: 'Doe dat weer terug in de schede, weet je dan niet dat ik, als ik zou willen,

twalf legioenen engelen heb die me zouden komen verdedigen? Maar dat wil ik niet.' Jezus laat zich arresteren. Jezus had de macht, maar hij wilde hem niet gebruiken.

Dus de techniek geeft ons aanzienlijke machten en men moet over voldoende zelfbeheersing beschikken om niet alle machten te gebruiken. Anders gezegd, en ik kom terug op wat ik al gezegd heb, je moet in staat zijn om te kiezen: je doet dit wel, en dat niet. In ieder geval ga je nooit middelen gebruiken van een macht die ertoe neigt de mens te vermorzelen.

Ik las de afgelopen dagen een boek van de grote Duitse schrijver Wichert: *Die Maierin*. Daar staat een zin in die me geweldig leek. Wichert zegt: 'Men moet een land verlaten waar men alleen maar denkt aan nemen, om een land binnen te kunnen treden waar het is toegestaan om te geven.' Dat is het, dat heeft enorme gevolgen.

Te denken – en dat zullen we zeker weer tegenkomen –, te denken aan de relaties met wat men de onderontwikkelde landen noemt. In de onderontwikkelde landen denken we alleen maar aan nemen. En waar ze behoefte aan hebben is wat wij gaven. En niet noodzakelijk dat men hun foto's toestellen of brommers geeft. Nee, men moet hen geven wat overeenkomt met waar zij behoefte aan hebben.

Maar dat brengt niet alleen morele veranderingen met zich mee. Dat brengt veranderingen op economisch en organisatorisch gebied met zich mee. Als men de derde wereld geeft wat ze nodig hebben, in plaats van wapens, waar ze geen behoefte hebben; wil dat zeggen dat onze fabrieken, in plaats van mitrailleurs te produceren, voor hen nuttige objecten gaan produceren. In dienst van hun behoeften. En dat impliceert een omkering van onze economie naar een nieuwe productie, die niet nuttig zal zijn voor ons. Dat zal onze handelsbalans niet verbeteren. Maar het zal het land zijn waar men kan geven. Dat impliceert zeker – en dat vindt men nooit leuk om te horen – maar dat impliceert zeker een economie van zuinigheid. Dat wil zeggen dat men niet meer het recht heeft om te verkwisten.

Ik erger me altijd verschrikkelijk als ik denk aan alles wat we voortdurend verkwisten. Wanneer ik uit een computer stapels stroken papier zie komen die nergens toe dienen, waar uiteindelijk maar één

zinnetje op staat, terwijl er een kilo papier gesorteerd ligt. Maar dat papier is een houtmassa, dat papier was een bos dat vernietigd is, om papier te produceren dat nergens toe dient. Dat is verspilling. Hetzelfde met onze voedingsconsumptie. We consumeren veel te veel en we verspillen de hele tijd.

Een economie van zuinigheid betekent om niet meer te hebben dan wat nuttig is om te leven, maar te hebben wat nuttig is om te leven en verder, de rest, weg te geven. Men heeft al lang geleden berekeningen gemaakt: er zou ruim voldoende zijn om de wereldbevolking te voeden met de verspilling die wij veroorzaken. Dus we moeten ons oriënteren op een zuinige economie.

En verder een economie, een ander belangrijk aspect, een economie van zelfbeheer. Dat wil zeggen samengesteld uit kleine productie-eenheden, geen gigantische eenheden, maar men komt terug op de kleine eenheden, die het zelf in beheer hebben, dat wil zeggen beheerd door de belanghebbenden zelf. En je hoeft niet te denken dat ze daar niet toe in staat zijn. Alleen, dan komen we op een kwestie die we snel hebben geschetst, dat kost tijd. Een onderneming beheren kost tijd, en zelfbeheer ook. Dat heb ik vaak gezien bij studenten die hun vakbond bijvoorbeeld zelf wilden beheren, dat kostte ze meer tijd om te werken aan een algemene vergadering en dat iedereen deelnam en dat iedereen het woord nam, meer dan wanneer ze drie of vier gedelegeerden zouden aanwijzen die in plaats daarvan al het werk zouden doen. Nee, het moet in zelfbeheer gaan.

En jullie kennen waarschijnlijk de problemen met het zelfbeheer in Joegoslavië, die daarin goed beschouwd kenmerkend zijn geweest. Men gaf de fabrieken in zelfbeheer, dus de arbeiders brachten ongeveer de helft van hun tijd door met discussiëren over wat ze moesten doen. Dus de fabrieken waren niet meer winstgevend. De regering nam de fabriek weer over, reorganiseerde het op een autoritaire manier, dat functioneerde, de fabriek werd weer winstgevend etc. Maar omdat de regering een ideologie van zelfbeheer had, gaf ze de fabriek weer terug aan de arbeiders en het begon elke keer weer opnieuw. Dus men moet toegeven dat er een lagere productiviteit zal zijn. Dus een economie van zuinigheid en zelfbeheer.

Ik geloof dat men niet zal kunnen ontsnappen

aan het technische noodlot, als men zich niet richt op morele veranderingen, waar ik het over had, en een soort economische verandering waar ik net aan refereerde. Dat lijkt me werkelijk de beslissende verandering. We zullen erin moeten slagen die in onze samenleving te realiseren.

Maar waarom kunnen we geen stap terugdoen in deze technische wereld?

Waarom we geen stap achteruit kunnen doen? Omdat dat wat vernietigd is, vernietigd is! Omdat de manier van denken in de westerse wereld van de 16de of 17de eeuw niet meer bestaat. Men kan de religies niet kunstmatig opnieuw creëren. Je kunt niet van de mens uit de 20ste eeuw verlangen dat hij in dezelfde dingen gelooft als de mens in de 15de of 16de eeuw. Dat is onmogelijk, dat is vernietigd. Je kunt je niet bedienen van de resten die er nog bestaan van de oude samenlevingen om een nieuwe samenleving op te bouwen. Men moet het nieuwe uitvinden.

Kunt u het onderscheid van Boli-Bennett uitleggen van de microproblemen die nog wel door de techniek opgelost kunnen worden en de macroproblemen die niet opgelost kunnen worden?

Ja, het onderscheid dat Boli-Bennett heeft gemaakt is erg nuttig en op een ander gebied komt het overeen met een studie gedaan in Frankrijk door een fysicus die Lagadeck heet en dat was de studie naar het grootste risico.

Ik begin bij Lagadeck, dat wil zeggen, dat onze technische ontwikkeling een bepaald aantal risico's met zich meebrengt. Er zijn auto-ongelukken, elke keer dat men de auto neemt riskeert men een ongeluk, maar dat is niet het grootste risico. We kunnen nu met een gebeurtenis worden geconfronteerd die voortkomt uit het gebruik van onze technieken en die een gevaar meebrengt waar we niets tegen kunnen doen. Als er per ongeluk een werkelijke nucleaire ramp zou plaatsvinden dan kunnen we daar niets tegen doen. Dat is het belangrijkste risico. De dreiging van de atoomoorlog lijkt nu afgewend te zijn, maar we hebben twintig jaar geleefd met de vrees dat er een ongeluk zou kunnen gebeuren, en dat dan de gevolgen niet meer te overzien zouden zijn. Men

sprak voor de eerste keer van een zelfmoord van de mensheid.

Op dezelfde manier heb je de microproblemen en de megaproblemen. De techniek, de technicus in zijn laboratoria, kent nooit meer dan microproblemen. Simpelweg omdat hij een specialist is in dat vraagstuk en net zoals hij niet nadenkt over het bestaan van het technisch systeem, ziet hij niet meer dan wat hij in zijn microscoop ziet. Voor hem is dat het probleem, een microprobleem. En men kan er zeker van zijn dat het microprobleem opgelost zal worden, omdat de technici efficiënt zijn. Zelfs als deze microproblemen een grote vlucht nemen. Ik denk aan een ziekte als AIDS, waarvan men er nu achter komt dat het veel belangrijker is dan ze in het begin dachten. Het belangrijke is om een antwoord op deze bacil te vinden. Dat zal de technicus vinden, daar ben ik zeker van en hij zal hebben opgelost wat wij nu als een aanzienlijk probleem beschouwen, net zoals de meeste ziekten. Maar dat is een microprobleem.

De megaproblemen impliceren voor een deel de verstrekkende bewustwording van de relatie tussen de technieken onderling, dus het zich bewust worden van het technisch systeem. En geen enkele technicus is in staat om hierop te antwoorden. Maar wie is in staat een antwoord te vinden tegenover een megaprobleem? De politicus? Die heeft geen enkel middel. De filosoof? Die kan alleen maar nadenken en dat is alles wat hij kan doen. De man op straat? Die weet niet waar het over gaat. De belangrijke, aanzienlijke problemen van het technisch systeem zijn zo omvangrijk, dat men ze niet meer kan vatten. Het is al heel moeilijk om te analyseren waar het over gaat. Dus hoe moet je er een antwoord op vinden?

Ik heb geprobeerd dit antwoord op de megaproblemen te schetsen, toen ik het over de spirituele en ethische verandering aan de ene kant en economische verandering aan de andere kant had. Jullie hebben kunnen zien op welk punt mijn antwoorden op iets van idealisme en utopie zouden kunnen lijken. Want het is blijkbaar utopisch om te denken dat de moderne mens de zuinigheid etc. zal accepteren. Daar zou ik op zeggen dat men moet aanvaarden zich op het gebied van de utopie te begeven. En de utopieën zijn altijd gevaarlijk. Dat wil zeggen ze zijn veel efficiënter dan men denkt. De utopieën van de 14de, 15de en 16de eeuw

hebben daarna consequenties gehad. Dus als we vandaag de dag opnieuw een utopisch denken creëren, dat de megaproblemen, waar we geen greep op hebben, ter discussie stelt, dat is niet van efficiëntie gespeend, ik geloof dat de mensen daar beetje voor beetje in zouden kunnen komen. Dat is een kwestie van tijd. Hebben wij nog voldoende tijd voor ons om bewust te worden en een antwoord te vinden op de megaproblemen?

Kunt u uw metafoor uitleggen van de zee, waaraan de oppervlakte grote golven zijn terwijl op dieper niveau de stromen gewoon doorgaan?

We zien de golven aan de oppervlakte, en voor iemand die zeeman is, is dat één van de dingen waar hij rekening mee moet houden. Maar als ik zeg, dat er in de diepte rust heerst, ja daar heerst rust, maar er zijn wel stromingen. In de diepte gaat de hele massa water in een bepaalde richting. Dat merkt men niet, maar het gaat in die richting. Dat is het technisch systeem, dat maakt geen herrie, dat veroorzaakt geen stormen, maar het gaat in een bepaalde richting, net zoals de Golfstroom. De zeeman moet deze diepe stromingen ook in de gaten houden. Dat is wat men bij de berekening van de navigatie noemt 'het afdrijven'. Hij moet rekening houden met het afdrijven dat door de beweging in de diepte van het water komt, die men niet bemerkt. Dat is het fenomeen van het technisch systeem en daar komt het door dat het zo moeilijk is om de mensen te laten begrijpen waar datgene wat men niet kan zien over gaat.

Wat zijn de stormen aan de oppervlakte?

De stormen aan de oppervlakte zijn alle ongelukken die worden veroorzaakt door alle technische instrumenten. Zelfs als men het probeert te verbergen, de wil om deze ongelukken te ontkennen is absoluut verbazingwekkend. Ik denk aan iets dat interessant zou kunnen zijn voor niet-Fransen, ten tijde van de ramp in Tsjernobyl. Op diezelfde avond was er hier een speciale televisie-uitzending waarin de beroemdste Franse atoomfysicus in sprak. Hij zei: 'Het ongeluk in Tsjernobyl stelt niets voor. Er valt helemaal niets te vrezen. Het is niet belangrijk.' Toen men kennis kon nemen van de berichten, verscheen twee dagen

later dezelfde professor, en het was werkelijk... ik moet zeggen dat zelfs het Franse publiek het erg grappig vond. Hij zei: 'Goed, er drijft een radioactieve wolk boven Europa, maar weest u niet ongerust, hij is gestopt bij de grens van Frankrijk.' Dus het Franse publiek is natuurlijk niet meer zo geneigd experts in dergelijke omstandigheden nog te geloven.

Kunt u uitleggen waarom de wandeling op de maan een normale gebeurtenis was?

Ja, ik geloof dat we daar geconfronteerd zijn met politieke concurrentie tussen landen. De Russen waren er in geslaagd om als eerste een bemande satelliet te lanceren, daarom moesten de Amerikanen met net zoiets sterks voor de dag komen. Men heeft er nog allemaal andere redenen voor genoemd: er bevonden zich uitzonderlijke mineralen op de maan die men kon exploiteren, dat zou weer nieuwe industrieën mogelijk maken. Dat is allemaal geklets in de ruimte. Maar er moeten nu eenmaal grote daden gesteld worden, er moeten successen geboekt worden, zelfs als daar geen reden voor is.

Een ander buitengewoon mooi voorbeeld: vorig jaar kondigden de VS aan dat ze het grootste laboratorium dat de mens ooit in de ruimte heeft kunnen bouwen zouden lanceren. Men zou het stukje bij beetje in elkaar zetten. Een van mijn vrienden, die astrofysicus is, heeft op een congres de volgende vraag gesteld: 'Maar waar gaat dit enorme laboratorium voor dienen?' Hij kreeg het volgende antwoord: 'Daar weten we nog niets over, maar als het laboratorium in elkaar zit, zullen we de middelen vinden om het te gebruiken.' Anders gezegd, het is een heldendaad, men gaat het grootste van de wereld bouwen.

De mens op de maan was hetzelfde, het was een heldendaad. Dat stelt niets voor, het heeft geen betekenis, laten we het maar doen, aangezien de techniek het mogelijk maakt.

U schrijft dat het technisch milieu de natuurlijke omgeving absorbeert en dat er weldra geen natuur meer zal zijn. Wat is de consequentie van deze evolutie?

Ik zou het willen rectificeren. Ik geloof niet dat ik gezegd heb dat het natuurlijk milieu zou verdwijnen. Ik heb gezegd dat de mens tot nog toe in een natuurlijk milieu heeft geleefd, dat het voor hem het bepalende milieu is geweest en dat het natuurlijke milieu in toenemende mate, niet vernietigd of buitengesloten, maar in toenemende mate ondergeschikt is geraakt. En dat de mens steeds meer in het technisch milieu leeft, wat iets anders is. Wat bijvoorbeeld wil zeggen dat men nooit de technische productie of technische toepassingen weer ter discussie zal stellen, rekening houdend met het natuurlijk milieu.

We zullen later terugkomen op de ecologen, maar daarvandaan komt een kenmerkend voorbeeld, dat ook nuttig voor het buitenland is. Toen hier de eerste linkse regering werd gevormd in 1981, was er een milieuminister, de zeevaarder Bombard. Bombard hield al snel een redevoering waarin hij verklaarde dat men een politieke lijn moest volgen. Als een technische of economische ontwikkeling een vernietiging met zich mee zou brengen van het ecologisch milieu, dan moest men kiezen voor het ecologisch milieu en de technische of economische ontwikkeling laten voor wat het was. De minister werd echter al snel na zijn uitspraken teruggefloten. Dat laat goed zien welk belang men aan het natuurlijk milieu hecht, dat totaal ondergeschikt is gemaakt aan de noodzaak, aan het gebod van de techniek.

De ondergeschiktheid van het natuurlijk milieu brengt een aantal ongemakken met zich mee, brengt verstoringen voor de mens met zich mee. In het bijzonder verplicht het ons om het ritme dat aan het leven opgelegd is door het technisch instrumentarium, de technische organisatie etc., te volgen. Dat brengt een onrust mee die de fysiologen nu alom bestuderen. Dat is de onrust van de dagnachtritmen. Dat wil zeggen dat men heeft bemerkt dat een menselijk organisme niet hetzelfde is, niet dezelfde reacties vertoont op alle uren van de dag. Bijvoorbeeld een geneesmiddel dat op een bepaald moment wordt ingenomen heeft niet hetzelfde effect als wanneer het op een ander

moment wordt ingenomen. Hetzelfde met het levend wezen, dat heeft niet hetzelfde levensritme gedurende het jaar. Hij is gemaakt om volgens zijn levensritme te leven, volgens het dagnachtritme. Tegen het dagnachtritme ingaan brengt psychologische, psychische, fysieke ziekten met zich mee, die ernstig kunnen zijn.

Een simpel, schematisch voorbeeld: het organisme is gemaakt om overdag te werken en niet 's nachts. Het organisme is gemaakt om zomers te werken en niet 's winters. In de winter zijn wij nog steeds als houders van een winterslaap, als de marmotten, de beren, wij voelen ons nog steeds, al merkt men het niet zo duidelijk, aangetrokken om 's winters te slapen, en om 's zomers te werken. En we doen precies het tegenovergestelde. In de zomer nemen we vakantie, het is vrije tijd, we doen niets en we doen het maximum aan werk in de winter. Dat is ingaan tegen het natuurlijke ritme en dat brengt – dat zei ik al, de fysiologen zijn daar steeds zekerder van – dat brengt een verstoring met zich mee.

En aan de andere kant, deze breuk met betrekking tot het natuurlijk milieu, deze ondergeschiktheid van het natuurlijk milieu kan risico's of zelfs mislukkingen van de techniek met zich meebrengen.

Ik wacht op een mislukking, die een economische crisis op wereldschaal zal zijn, veroorzaakt door een simpel feit: de breuk van het geld met het natuurlijke element. In het begin representeerde een bankbiljet goud. Het goud lag bij de bank. Men gaf biljetten uit die overeenkwamen met de goudreserve. En daarna had men behoefte aan een grotere hoeveelheid geld. En men zei: 'Het geld zal nu gekoppeld worden aan de productie.' Ten gevolge daarvan kwam er een relatie tussen de waarde van de geproduceerde goederen en de hoeveelheid geld die men maakt om deze goederen te kopen. Daar was een relatie tussen. Dat is nu afgelopen. Het geld is nergens meer op gebaseerd. Het geld, dat zijn cijfers op papier. Dat wil zeggen dat als men geld scheidt, dan creëert men wind. Niets. Dat is wat men van elkaar heeft losgemaakt: de techniek en het natuurlijk milieu. Het natuurlijk element was of het goud of consumptiegoederen. En op dat moment kan je altijd miljarden en miljarden drukken en ze vertegenwoordigen niets. Zozeer dat we in onze

samenleving, in onze wereld, in de verbazingwekkende situatie terechtgekomen dat alle landen debiteur zijn geworden. Dat is buitengewoon. De VS zijn debiteur en zelfs Japan is internationaal debiteur. Ik heb vaak aan vrienden die financiële experts zijn de vraag gesteld hoe het kan dat de hele wereld debiteur is. Dat iedereen bij iedereen in het krijt staat. Maar als ooit één debiteur, – en dat gaat gebeuren met Mexico –, besluit om niet meer te betalen, besluit om zijn schuld te annuleren, dan zou dat een ramp betekenen. De Amerikaanse banken gaan failliet, heel Amerika meeslepend en met haar de hele wereldeconomie.

We worden geconfronteerd met iets dat totaal fictief is. En dat brengt me bij de conclusie die ik wilde trekken: wanneer de techniek die helemaal losraakt van een natuurlijk milieu, wordt zij fictief. En dan kan er ik weet niet wat gebeuren.

Kunt u uitleggen waarom u zegt dat de techniek onze nieuwe natuur is geworden?

Nee het nieuwe milieu, want de definitie die ik van het woord milieu geef, is dat waarvan de mens leeft: daar waar hij zijn middelen van bestaan vindt, maar ook een bepaald aantal gevaren. Dat is altijd de natuur geweest. Daarin bevonden zich de middelen van bestaan maar ook de gevaren. Dat noem ik een milieu. Het milieu waarin de mens nu leeft is niet meer dat natuurlijk milieu, want hij heeft geen behoefte meer aan wat de natuur produceert, het is het technisch milieu, waar hij tegelijkertijd alles vindt wat hij nodig heeft om te leven en ook alle gevaren. Alle gevaren komen uit het technisch milieu.

Het recht was helemaal onafhankelijk van de natuur, net zoals de moraal. Men heeft zich altijd vergist, wanneer men geloofde dat men er een natuurlijk model voor een goede moraal in zou vinden. Dus dat laat ik helemaal liggen. Maar men moet zich er goed rekenschap van geven, dat als men de natuur helemaal weglaat, ook uit morele of spirituele stellingnamen, dan begaat men ook een fout. Anders gezegd: de natuur is geen model, maar men moet er absoluut rekening mee houden. En het gezichtspunt dat me het belangrijkste lijkt, is dat op niveau van het leven de natuur voor mij het model blijft; het model dat men zou moeten aanhouden voor zijn handelen.

Maar er bestaat een bijzonder conflict tussen al het technisch handelen en dat wat er in de natuur gebeurt, en dat is bijvoorbeeld het probleem van de tijd. In het natuurlijk milieu gebeurt alles door de tijd te nemen. De ontwikkeling van de bloemen geschiedt in de tijd, een boom neemt de tijd om te groeien. Zelfs als men de dingen met kunstmatige middelen versnelt, neemt de natuur haar tijd. De techniek vraagt dat men steeds sneller gaat. Anders gezegd: de natuur is geen voorbeeld dat men kan gebruiken om te vechten tegen de toenemende snelheid van de techniek.

Maar we moeten ons altijd herinneren dat wat men doet zonder acht te slaan op de tijd, ook weer net zo snel zal verdwijnen. Dat is in één woord een van de zwakheden van het technisch systeem. Alle producten van de techniek zijn voorbestemd om erg snel weer te verdwijnen. Het is uitzonderlijk om te hebben gezien dat er heel snel prefab-huizen gebouwd worden en dat er later wordt gezegd dat die huizen niet meer bewoonbaar zijn. Dit is een huis dat tweehonderd jaar geleden is gebouwd en we hebben nog nooit iets hoeven te repareren

Deze snelheid van het verval, treft mij misschien omdat ik bejaard ben. Maar ik denk bijvoorbeeld ook aan... in Frankrijk produceerde men veel elektriciteit door middel van stuwdammen. Ik had veel vrienden die elektriciteitsingenieurs zijn en die stuwdammen hebben gebouwd en ze zeiden tegen me dat de stuwdammen voor twintig jaar zijn gebouwd. En ik zei tegen ze: 'En wat over twintig jaar?' 'Oh, over twintig jaar...' Alsof dat nog heel lang duurde en er in die tijd ik weet niet wat zou gebeuren.

Het is indrukwekkend om te zien dat de technicus in het onmiddellijke denkt. Het gaat erg snel, tegen het natuurlijke model van de tijd in. Uit dat oogpunt is de natuur geen model voor het handelen wat betreft het ingrijpen van de technicus.

Ik wil het nu over de ecologen hebben en over de ecologische beweging, omdat ik geloof dat we in de gaten moeten houden welke richting deze beweging opgaat. In Frankrijk was ik met een paar vrienden een van de eersten die de ecologische beweging lanceerde. Welnu, ik geloof dat de ecologen sinds zo'n tien jaar een aantal fouten maken.

Ten eerste maken ze de fout te denken dat het evenwicht van de natuur perfect is en dat men daar niets aan moet veranderen of verbeteren. Ze

vergeten dat de mens altijd een beetje aan de marge van de natuur heeft gestaan en dat de mens altijd de natuur heeft veranderd. Het was, zoals de antropologen zeggen, een roofdier, dat wil zeggen iemand die van het natuurlijk milieu nam en die het natuurlijk milieu verstoort. Ik geloof dat het een fout kan zijn om het natuurlijk milieu te willen herstellen alsof de mens niet bestond.

Ik denk aan een klein voorbeeld, dat nogal folkloristisch is. Een paar jaar geleden heeft een groep ecologen niet zover van Bordeaux, in de bossen van de Dordogne, een dier ontdekt dat er vroeger leefde, maar wat de boeren uitgeroeid hadden. Dat dier was een rode adder. De rode adder is een heel gevaarlijke slang. En de ecologen vonden dat men de Dordogne moest herstellen zoals die vroeger was. Ze hebben een aantal rode slangen gefokt en die in het bos losgelaten. Natuurlijk waren de boeren daar helemaal niet blij mee. Ik geloof daarom niet dat alles wat er uit de natuur komt behouden, beschermd etc. moet worden.

Er bestaat zonder twijfel een goede relatie tussen de mens en de natuur. Ik kom op deze goede relatie, door een paar afschuwelijke bosbranden die we in Frankrijk deze zomer hebben gehad. Ik kende het bos, dat heb ik al eerder gezegd, toen het bewoond was. Toen het bos bewoond was door boswachters en harstappers, waren er geen bosbranden. Omdat ze ten eerste onmiddellijk wisten wat ze moesten doen als er een klein brandje ontstond. En binnen een kwartier of een half uur nadat het vuur was ontstaan waren ze ter plekke en doofden het vuur. En vaak als ik met twee of drie vrienden in Les Landes kampeerde en als we kookten op een klein houtvuurtje, kwam er binnen een half uur een boswachter langs. Hij had dan de rook gezien of het geroken en kwam langs. Hij zag dan dat wij in staat waren om een groter vuur te voorkomen en hij liet ons begaan. Alles in orde.

Maar wat kenmerkend was voor deze branden was de woede die de boswachters op een gegeven moment op de televisie uitten, dat was zeer uitzonderlijk, omdat zij hadden geoordeeld dat om de bosbrand te bestrijden er een, wat men vroeger noemde, een tegenvuur gemaakt moest worden. Dat wil zeggen, men steekt een vuur aan dat het andere vuur dooft. De brandweermannen hadden ze dat verboden. Die zeiden: 'Ze zijn gek, ze steken een brand aan, dat is van de gekke.' De

brandweerlieden wisten niet wat een tegenvuur was, ze kennen het bos niet. Terwijl een bewoond bos een beschermd bos is. Men heeft geen behoefte aan vliegtuigen, helikopters etc. men heeft daar allemaal geen behoefte aan. Wanneer de mens in contact, in symbiose met de natuur leeft, dan is de natuur op de juiste wijze beschermd. Dus de ecologen hebben ongelijk als ze zeggen dat de natuur en de mens gescheiden moeten worden. Maar ze hebben gelijk als ze zeggen dat we tot een evenwicht moeten komen tussen de natuur en de mens.

Een tweede fout van de ecologen is dat ze veel te theoretisch worden. Ik ken veel ecologen die aan natuurfilosofie doen, maar dat is geen verdediging van de natuur. Ze zijn niet in staat om in de natuur te leven, maar ze vergoddelijken de natuur op een bepaalde manier. Ik hou helemaal niet van ecologische redeneringen.

Een derde fout van de ecologen, die vooral met de Groenen is begonnen, was dat ze in de politiek zijn gegaan. Ze geloofden dat men ecologische problemen, problemen van de natuur, op kon lossen dankzij politieke besluitvorming. Dat is absoluut niet zo. Geen enkele politieke beslissing kan de problemen oplossen die de ontvolking van de natuur concreet veroorzaakt.

In de politiek hadden de ecologen een bepaalde rol, toen we die speelden was dat goed, en dat is de rol van de tegenmacht. Dat wil zeggen de staat of de bureaucratie vertegenwoordigt de macht en de ecologen zijn een tegenmacht. Wanneer de staat een fout maakt, dan moet de milieubeweging een sterke beweging zijn, die dat tegenhoudt. En dat is bijvoorbeeld gebeurd bij het Plateau du Larzac in Frankrijk. Dat ging erg goed. Toen de Bretonnen de bouw van een atoomcentrale tegenhielden, hadden ze gelijk en ze hebben het bereikt. Maar het was geen theoretische ecologie die ze bedreven. Ze deden erg goed werk in hun gebied.

Een laatste fout van de ecologen was in mijn opinie dat ze accepteerden dat de natuur beschermd werd door er een toeristische plaats van te maken. Dus beweren dat men de natuur redt, om er een spektakel van te maken, om een plaats voor vrijetijdsbesteding te scheppen, ik geloof dat dat een absoluut verschrikkelijke leugen is. Iemand die geen respect voor de natuur heeft, die niet van de natuur houdt, zal haar daar niet gaan respecteren en ervan houden.

Als ik de boten in de baai van Arcachon zie, dan is het gewoon verschrikkelijk hoe ze in staat zijn het leven van het bassin van Arcachon te vernietigen. Ik heb het al over de offshore boten gehad, maar je hebt daarnaast ook motorboten die erg hard gaan. Ze weten niet wat het maritieme leven betekent. Ik heb altijd kanogevaren, in een echte Indiaanse kano. Wanneer ik rustig in mijn kano zat en er was geen andere boot in zicht dan kwamen er dolfijnen langs en ik zag scholen vis om me heen. De wind nam zijn werkelijke waarde, zijn dimensie, de richting van de golven, dat alles, het was levend. Maar de mensen die daar met 80 kilometer per uur over heen gaan, die zien niets. Het is precies hetzelfde als wanneer ze op de snelweg op hun motor met 80 kilometer gingen, dat maakt niets uit.

Anders gezegd, ik geloof niet dat de natuur gered kan worden door het toerisme. En ook niet, wat een andere fout is van veel ecologen, door het systeem van wat men noemt de nationale parken. Dat wil zeggen dat men een hoekje in het bos, of een hoekje in de bergen afscheidt en dat een nationaal park noemt, daar komt men niet meer aan. De toeristen mogen er natuurlijk niet meer heen en men laat het zich allemaal ontwikkelen zoals het zich wil ontwikkelen. Maar ik zei net al dat de natuur zich niet altijd zo goed ontwikkelt. Als je het zich laat ontwikkelen zonder dat het bewoond is, dan komen er andere bosbrandgevaaren. Want een natuur moet bewoond en onderhouden worden. Dus ik geloof dat de nationale parken ook geen goede oplossingen zijn, temeer daar we in Frankrijk de ervaring hebben dat als er een nationaal park bestaat, één bureaucratische beslissing voldoende is om er een kabelbaan aan te leggen of dat men er een nieuwe weg omheen gaat aanleggen. Op dit moment gaat men waarschijnlijk dwars door een nationaal park in de Pyreneeën een TGV-lijn aanleggen. Dus dat bewijst de kwetsbaarheid van de nationale parken. En het is een fout van de ecologen om te verwachten dat men door de nationale parken iets van de natuur kan redden.

Ik denk dat de mens aan een kant behoefte heeft aan deze relatie met de natuur om zichzelf ten volle te ontwikkelen. Ik geloof dat een mens die niets anders dan de stad kent zich niet ontwikkelt. Maar tegelijkertijd heeft de natuur ook behoefte gehumaniseerd te worden. Ik weet dat er immense gebieden bestaan, in Canada en de VS, waar de

mens niet aanwezig is. Maar er zijn ook de Indiaanse volkeren in Brazilië, die de natuur ook humaniseren en haar een zin geven. Op dezelfde manier is de natuur die wij als wilde natuur beschouwen, zoals de Franse bossen, uiteindelijk het product van menselijk werk. Maar een menselijk werk waarin de ontwikkeling van de mens gelijke tred hield met de ontwikkeling die hij de natuur toestond, dat is wat ik de symbiose noem, of de zin die men aan de natuur geeft.

U zegt dat wanneer men de natuur als model beschouwt, dat een valse verleiding is...

Ik geloof dat het een verleiding is om de, laat ik zeggen, wilde natuur als model te beschouwen. De wilde natuur bevat uiterst belangrijke elementen van evenwicht, waar een soort natuurlijk evenwicht is dat zich tussen de soorten ontwikkelt, bijvoorbeeld. Maar men weet ook dat er perioden geweest zijn van vernietiging, van zelfvernietiging, van zelfmoord van de natuur. De ijstijd was iets natuurlijks, maar het was zelfmoord van de natuur. Dus alles wat van de natuur komt is niet noodzakelijkerwijs goed. Het moet door de mens met respect worden afgewogen.

Waarom bestaat er geen natuurlijke grens voor ons handelen?

Voor ons handelen? Waarom er geen natuurlijke limieten bestaan... Voor zover we weinig middelen hadden om in de natuur in te grijpen, respecteerden we haar. En de mens vond er uiterst intelligente dingen om zich te beschermen. Bijvoorbeeld in Les Landes, in het bos van Les Landes, bestond ondanks een menselijke bewoning gevaar voor bosbrand door het pijnbomenbos. Dus waren alle huizen omringd door een grote ruimte waar geen bomen stonden. Dat noemt men een *aireal* en daarna kwam een stukje groene bomen, dat wil zeggen bomen die niet branden, bijvoorbeeld groene eiken die niet branden, en daarna begon het bos dat gevaarlijk kon zijn. Dus het was erg intelligent, maar het was geen wrede middel tegen het bos en de bomen.

Sinds wij middelen hebben die bijna ongelimiteerd zijn, heeft de mens de wijsheid niet om de middelen om te handelen *niet* te gebruiken.

Dat is het werkelijke tragische probleem: onze middelen zijn onze capaciteit tot wijsheid voorbijgeschoten. Ik kom terug op wat we al gezegd hebben, toen Bergson het had over een noodzakelijke uitbreiding van de ziel: tegelijkertijd met de middelen moet de ziel van de mens groter worden.

Waarom is het niet waar dat het doel de middelen heiligt?

Wel, het doel heiligt de middelen niet, omdat slechte middelen, historische en biologische ervaring ons dat hebben laten zien: slechte middelen zullen het doel wat men nastreeft corrumperen, bederven. Dat wil zeggen dat tegengesteld aan wat de Romeinen zeiden, men nooit de vrede zal bewerkstelligen dankzij de oorlog. De middelen voor een oorlog leiden niet tot het creëren van de vrede. Terwijl de Romeinen zeiden: *si vis pacem, para bellum* ('als men vrede wil, moet men zich op de oorlog voorbereiden'), hebben ze hun hele leven de oorlog voorbereid. En ze hebben hun hele leven oorlog gevoerd, door de oorlog voor te bereiden om vrede te hebben. De Romeinen hebben nooit vrede gekend.

Dus ik geloof dat de middelen het doel beïnvloeden en wanneer de mens extreem machtige middelen toepast kan hij geen resultaat van evenwicht, van vrede, van rust en van vreugde bewerkstelligen. Toen Hitler de macht greep stelde hij doelen die magnifiek waren. Maar de middelen die hij gebruikte hebben de doelen die hij had voorgesteld verpest. En het gaat altijd om hetzelfde. Het belangrijkste in onze samenleving is om de middelen in te schatten. Over de doelen is iedereen het uiteindelijk wel eens. Iedereen is het toch wel eens over de doelen die men wil bereiken. Maar de techniek geeft ons nooit doelen, de techniek geeft ons middelen en daarom is de vraag absoluut essentieel. Het enige probleem is de middelen die men gebruikt te beoordelen.

U zegt ook dat het kunstmatige op zich niet het probleem is...

Nee, het kunstmatige... Wij zijn kunstmatige wezens. Dat wil zeggen de mens heeft zich sinds 500.000 jaar geleidelijk geschapen. Wij hebben niet

veel gemeen met de Cro-Magnon mens. We zijn erg verschillend. Wij zijn artificiële wezens.

Ik verwerp het kunstmatige helemaal niet. Ik vraag dat men het beoordeelt. Ik vraag dat men het waardeert. Waarom gebruik ik dat middel? Correspondeert dat middel met mijn wil om te domineren, mijn machtsverlangen, met verlangen om boven de andere te staan, met mijn wil om te winnen? Dan moet ik wantrouwen koesteren tegen het middel in kwestie. Als het middel me toestaat een goede relatie met de anderen te hebben, als het middel me in staat stelt een meer werkelijke uitwisseling met de anderen te hebben, om echt te praten, als het middel het woord en de relatie met het woord niet vernietigt – dan is het een goed middel, dan zal ik het gebruiken. Het is niet omdat het kunstmatig is dat het slecht is, maar omdat het gevaarlijk is in het kunstmatige te zijn.

Hoe kunnen wij ons tegelijkertijd bewust zijn van de situatie waarin we nu leven en proberen ons lot in eigen hand te nemen?

Ik zou zeggen dat die twee elementen nauw met elkaar zijn verbonden. Wanneer men de situatie niet als zeer ernstig beschouwt, zal men niets gaan doen. En als men ervan overtuigd is dat het voldoende is om wat meer techniek te gebruiken, om de techniek een beetje te verbeteren, om het met andere techniek te compenseren, dan doet men niet anders dan het technisch systeem te versterken.

Een anekdote: wij waren met een kleine groep uitgenodigd door mijnheer Chirac, toen hij minister-president was. Hij wilde ons een aantal vragen stellen. In de praktijk waren wij het die de vragen stelden. Ik vroeg hem een aantal dingen over technieken die hij wilde inzetten om veel dingen in de stad Parijs sterk te veranderen. Hij was erg geënerveerd door de vragen die ik hem stelde en hij antwoordde me: ‘Mijnheer Ellul, mijn technici zullen al uw problemen oplossen.’ Als men mij zegt dat hun technici alle problemen zullen oplossen, dan ben ik daar helemaal niet gerust op, want dan zullen de problemen zeker steeds erger worden.

Anders gezegd: vanaf het moment dat ik de situatie als werkelijk gevaarlijk beschouw, dan moet ik, meer dan technieken, al mijn intellectuele, menselijke capaciteiten, mijn relaties met de anderen inzetten, bewegingen creëren etc. Dat wil

zeggen dat als ik denk dat er een fataal risico bestaat, dat de zaken zich dreigen te ontwikkelen als een noodlot voor de mens, – en ik heb geschreven dat de techniek zich uiteindelijk ontwikkelde als een soort noodlot voor de mens –, op dat moment moet de mens in opstand komen en weigeren dat het een noodlot is. Op dat moment vinden wij terug wat de mensheid altijd gedaan heeft als ze zich tegenover een noodlot bevond.

Het is voldoende om zich alle Griekse theaterstukken te herinneren waar de mens zich in het aangezicht van een fataliteit opricht en ‘nee’ zegt. ‘Ik wil ook dat de mensheid voortbestaat en dat de vrijheid bestaat.’ Op dat moment moet men hopen, niet op het behalen van snelle overwinningen en men moet niet hopen dat de strijd ons gemakkelijk af zal gaan, maar men moet weten dat we doorgaan om, ik zou zeggen, onze rol van mens te vervullen.

Toen de prehistorische mens zich tegenover buitengewone krachten bevond die hem omringden, dan had hij het gevoel dat hij daar niet tegenop kon vechten. Maar hij deed het wel. Jullie kennen zeker de periode, dat de holenberen zich zo snel ontwikkelden, dat de mensheid bijna verdween. Ze konden er niet meer tegen vechten. Maar ze hebben het toch geklaard om de middelen te vinden om dit enorme gevaar te overwinnen. Wij bevinden ons in dezelfde situatie. Het zijn wijzelf die onze holenberen produceren, maar het is in werkelijkheid geen situatie die onoverkoombaar is. Er is geen fataliteit die wij niet kunnen overwinnen. Daar zijn alleen diepe redenen voor om zich tot vechten aan te zetten. Men moet erg sterke overtuigingen hebben. Men moet willen dat de mens uiteindelijk een mens blijft. Men moet een werkelijke relatie met de anderen terugvinden. Men moet, en dat kan niet anders dan met niet-technische en nederige middelen, de relatie met de anderen... Die strijd tegen de technische fataliteit hebben we gevoerd in kleine acties. Maar het moeten altijd kleine groepjes mensen zijn, op menselijke schaal, waar men elkaar kent. Het zal geen grote beweging van massa's zijn, het zullen geen immense vakbonden zijn, noch immense politieke partijen die ertoe zullen komen om te strijden tegen deze ontwikkeling.

Wat ik voorstel zal niet erg efficiënt zijn, zeker. Als wij tegen zaken vechten, omdat die té efficiënt

zijn, dan kunnen wij het niet doen door nog efficiënter te zijn. Dat zal niet onmiddellijk erg efficiënt zijn. Maar we moeten hopen dat de mens niet uitsterft en waarheden van generatie op generatie blijft doorgeven.

Ik verzeker jullie dat ik in 1968 geen grootse dingen verwachtte tegenover de technische ontwikkelingen. Ik was stomverbaasd door wat er in 1968 gebeurde, – en later heeft het een slechte wending genomen, het was niet wat men moest doen –, maar plotseling werden duizenden jongeren zich bewust van wat deze technische consumptiesamenleving betekende. Voor mij was dat erg, erg belangrijk.

En ik ben ervan overtuigd dat wat men tegenwoordig de malaise van de jongeren noemt, precies hetzelfde is. Ze zijn niet tevreden met hun omgeving, die geeft geen antwoord op hun menselijke behoeften, hun behoefte om mens te zijn, want dat bestaat nog, de behoefte om mens te zijn, ondanks alle krachten die op de mens drukken. De mens heeft nog behoefte om zich menselijk te voelen.

Hoe kan de mens de voortdurende angst aan, tegelijkertijd bewust van de situatie zijn en toch zin aan zijn leven geven, en bijvoorbeeld kinderen op de wereld zetten?

Dat is een vraag die absoluut beslissend is. Maar alleen ben ik hier verplicht een dimensie toe te laten, die niet simpelweg een psychologische dimensie en een humanistische dimensie is. Mijn antwoord kan niet meer zijn dan mijn antwoord, dat wil zeggen dat er voor mij een hoop bestaat in de zin dat ik in Jezus Christus geloof. Ik kan het niet anders zeggen. En daarom weet ik dat er een hoop aan gene zijde bestaat van alles wat een reden tot wanhoop kan zijn. En omdat Jezus Christus de zoon van God was, die het kwaad in de wereld overwon, kan ik aan die strijd deelnemen, in de wetenschap dat ik niet alleen ben.

En eigenlijk moet ik aan mijn kinderen en kleinkinderen overdragen wat ik in deze wereld heb geconstateerd en aan de andere kant dat wat me heeft doen leven en wat me in staat stelde om te vechten. Omdat, als ik de boeken heb geschreven die ik heb geschreven, dan zou ik zeggen dat dat in belangrijke mate gedaan is om de mensen te

brenge tot, niet tot een geloof in Jezus Christus, nee, maar om de mensen bewust te laten worden van de ernst van de situatie en dat men zoveel mogelijk moet weten dat we verantwoordelijk zijn. En ik zeg verantwoordelijk zijn, maar voor mij is er het woord van God, dat me in feite zegt dat er een hoop is. Wat maakt dat, mijn werk uit twee grote delen bestaat: het deel van de sociologische studie en het deel van de theologische studie. En in werkelijkheid kan men die niet van elkaar scheiden. Maar buiten dit geloof in Jezus Christus, geloof ik dat de angst me zou domineren. Dat wil zeggen dat ik in feite de verantwoordelijkheid niet zou durven nemen om kinderen te nemen, om kinderen gehad te hebben. Maar mijn vrouw en ik waren het erover eens voorzover we ervan overtuigd waren dat God uiteindelijk onze geschiedenis leidt, als *wij* haar maken. Dus pas op om niet de fout te maken die te vaak gemaakt wordt om te zeggen dat het *after all* toch God is die alles leidt. Helemaal niet, God leidt *als wij zelf handelen*.

En ik geef vaak het kenmerkende voorbeeld van wat men het wonder van Jezus Christus noemt, van de vermenigvuldiging van het brood. Wanneer de discipelen hem opzoeken en zeggen dat al deze mensen honger hebben, dan zegt Jezus Christus hen: ‘Hebben jullie wat te eten?’ En de discipelen brengen hem brood en vissen. En vanaf dat moment heeft het wonder plaats. Maar als de discipelen niets hadden gebracht was er geen wonder geweest. Dat wil zeggen dat men niet moet verwachten dat God alle dingen wel zal regelen. Helemaal niet. Hij zal ons helpen en hij zal met ons zijn als wij ons verbinden in de strijd, en die strijd zo sterk mogelijk strijden.

Hoe beschouwt u, veertig jaar nadat u The Technological Society heeft geschreven het resultaat van uw werk?

Ik heb al een beetje gezegd in welk perspectief ik was begonnen deze boeken te schrijven. Het was altijd... het was voor mij geen universitair, intellectueel, wetenschappelijk werk. Het was altijd bedoeld om de mens te manen zijn verantwoordelijkheid te nemen: ‘Kijk, dat is uw situatie, dat is onze situatie. Dus ga aan het werk opdat dat verandert.’ Dat was de zin van al mijn boeken. Ik kan zeggen dat in de mate dat de

technische samenleving voort is gegaan te functioneren en de techniek zich buitengewoon ontwikkeld heeft, ik gefaald heb. Ik heb gefaald op politiek, sociologisch niveau, maar aan de andere kant zijn er duizenden personen die begrepen hebben wat onze situatie was en die zich op de een of andere manier hiermee verbonden hebben en vaak spectaculaire successen hebben behaald. Het is altijd hetzelfde, in een strijd van deze soort kan men geen precieze berekeningen maken. Dat wil zeggen dat er over de effecten mijn boeken, mijn bijeenkomsten, van mijn lezingen etc. nooit statistieken zullen bestaan, van mensen die overtuigd raakten of niet overtuigd raakten, nee. Maar ik weet dat er her en der mensen zijn, die het soms ver geschopt hebben.

Ik had het over de fouten van de ecologen. Ik heb veel vrienden die ecooloog zijn, en ik denk aan een paar die zelf werkelijk terug naar een hard leven op het platteland, de bergen gegaan zijn en die buitengewoon slagen.

Wat me verbaast, als ik het daarover heb, wat me altijd verbaast... Ik onderhoud nog steeds een correspondentie met hen. Eéntje leeft ergens in de Cevennen en fokt dieren. Het is vaak erg moeilijk, hij gaat door met nadenken en wat me verbaast is dat hun brieven altijd van een verbazingwekkende intellectuele kwaliteit en juistheid zijn. Een van mijn oude studenten, die meester in de rechten is, die politieke economie heeft gedaan, die een graad in de wiskunde heeft, leidt sinds vijftien jaar met zijn vrouw en kinderen een volledig boerenleven, ver in de Cevennen. Het is een hard leven. De brieven die hij me schrijft zijn bewonderenswaardig, en dan de dingen die hij doet. Hij fokt grote beesten en hij heeft geweigerd de beesten te laten vaccineren tegen de verschillende ziekten. Dus men heeft hem aangevallen, de gezondheidsdienst heeft hem aangevallen. Ze zeiden dat hij een groot misdrijf had begaan. Hij heeft zijn standpunt volgehouden en hij heeft uitgelegd dat als hij zijn beesten fokt op grote hoogte, zonder een enkel contact met andere kudden en in volledig gezonde omstandigheden, dan heeft men geen enkel vaccin nodig. En al zijn beesten, zijn koeien, zijn ossen hebben geen enkel vaccin nodig. Er zijn veel veterinaire expertises geweest en uiteindelijk hebben de experts gezegd dat hij gelijk had. Hij heeft gelijk en hij heeft zijn proces gewonnen. Voor mij is dit tekenend,

want het wil zeggen dat men zonder een heleboel technische middelen kan, op voorwaarde dat men de regels van de natuur nauwkeurig respecteert. Dat is een voorbeeld van de effecten, ik kom weer terug op waar we het net over hadden, maar het lijkt mij een interessant voorbeeld. En ik heb er nog veel meer.

Waarom ligt er in de technische samenleving een taboe op de uiting van een pessimistische visie?

Ja, wat wilt u? Er zijn twee aspecten. Ten eerste ben ik vaak hevig bekritiseerd, bijvoorbeeld in de VS. Ze zeiden: 'Dat is zo, omdat hij Calvinist is.' Dus Calvinist stond voor pessimist etc. Het vervelende is dat ik geen Calvinist ben. Dan zouden ze niets hebben begrepen van mijn theologie. Maar dat is niet belangrijk. Het andere is dat je begrijpt dat pessimistisch te zijn in een samenleving als de onze alleen maar naar zelfmoord kan leiden. Dus men moet optimistisch zijn. Men moet zijn vrije dagen doorbrengen in Disneyland. Dan is men optimistisch, als men naar Disneyland gaat. Men hoeft er over niets meer na te denken. Anders gezegd, de beschuldiging dat je pessimistisch bent komt erop neer te zeggen: u weerhoudt de mensen ervan dat ze rustig kunnen slapen. Laat de dingen toch gewoon gaan, maakt u zich er niet druk over, slaap rustig en dan loopt het zoals het kan. Dat is wat men wil zeggen als men zegt dat ik pessimistisch ben, want persoonlijk ben ik helemaal niet pessimistisch.

Wat is de reden dat u gelooft dat, wat u noemt de 'verschrikkelijke waarheid' onverdraaglijk is voor de meeste mensen? Waarom noemt u de waarheid verschrikkelijk?

Ik denk aan een zin in de Brief aan de Hebreëën die zegt: 'Het is iets vreselijks om in de handen van God te vallen.' De waarheid is verschrikkelijk omdat ze ons onze illusies afneemt. Onszelf te leren zien met onze zwakke middelen in de greep van de extreem machtige middelen die er in de wereld bestaan, dat is verschrikkelijk.

En de waarheid is verschrikkelijk, niet alleen wanneer ze ons de werkelijkheid doet ontdekken, maar bovendien wanneer ze ons ook onze eigen

zwakheid doet ontdekken. Dat is wat verschrikkelijk is: deze ontmoeting tussen de wereld die er is en mijn zwakheid.

En de waarheid bestaat er op dat moment uit het weinige dat ik kan in dienst te stellen van Diegene die de waarheid is. Op dat moment is de waarheid niet meer verschrikkelijk. Maar ze is verschrikkelijk als we hem niet aan Jezus Christus verbinden. Dat is het punt waar ik altijd op terugkom, dat is van levensbelang voor mij.

Is er een ontsnapping mogelijk?

Ik ben er absoluut van overtuigd dat het mogelijk is, want het technisch systeem dat ik beschreven heb is gelukkig nog niet voltooid. Het is niet voltooid, het is niet perfect, het heeft nog niet het resultaat bereikt dat men ervan had verwacht.

Ik heb op bepaalde pagina's aangetoond dat het bijvoorbeeld erg fragiel was. We zullen het over een voorbeeld van deze fragiliteit van bepaalde aspecten van het technisch systeem hebben. In Frankrijk zijn elektriciteitskabels gebroken onder het gewicht van de sneeuw. Het is toch ongelooflijk om te bedenken dat als bijna alles afhangt van elektriciteit, een flinke sneeuwval voldoende is om 300.000 huizen van elektriciteit te beroven! Dat is van een verbazende fragiliteit. En elke keer als men één specifiek aspect van het technisch systeem bekijkt, dan bemerkt men dat het uiterst breekbaar is. Het is fragiel ook in de mate dat het erg snel verandert. Dat wil zeggen dat objecten die op een bepaald moment erg efficiënt en nuttig waren, houden snel weer op dat te zijn. Het is ook fragiel in de mensen. Ik vind het altijd treurig, wanneer men aan jongeren één beroep leert. Wij weten heel goed, men heeft het herhaaldelijk gezegd, dat een jongere van achttien, twintig jaar in de loop van zijn carrière minstens drie maal van beroep zal veranderen. Dus als men zich ertoe beperkt hem maar één beroep en één beperkte techniek te leren, dan is dat erg kwetsbaar. De arme, binnen tien jaar heeft hij geen beroep meer, dan is hij niets meer. Dus er bestaat een soort kwetsbaarheid.

Verder is er sprake van incoherenties. Incoherenties die voortkomen uit het feit dat de mensen nog niet volledig rationeel zijn. Er zijn er die gek zijn. Dus er doen zich politieke onsamenspanningen voor, met Hitler, met

Saddam Hoessein, etc. Zij zijn gek. Dat gooit het systeem helemaal in de war. Je hoeft maar te kijken naar de huidige crisis, die men de Golfcrisis noemt, tot op welke hoogte alle politici totaal onthand zijn. President Bush stuurt steeds duizenden mannen extra naar de Golf. Om wat te doen? Dat weet men nog niet zo goed. Ze gaan oorlog voeren, ze gaan geen oorlog voeren etc. Dus er zijn gekken en daarom zijn er storingen in die technische ontwikkeling.

Verder is er nog iets belangrijks: de traagheid van de mens, zelfs als hij goed bewerkt is door de reclame, de propaganda, etc. Er is een zekere traagheid van de mens om zich aan te passen aan alles wat men hem aanbiedt. Ondanks alles geeft men zich er rekenschap van dat de mensen niet oneindig aanpasbaar zijn. Dus de onaangepastheid van de mens aan het technisch systeem provoceert een zekere hoeveelheid chaos.

En tenslotte is het duidelijk – en dat is niet erg optimistisch –, het is duidelijk dat wij de kant van een crisis opgaan die veel ernstiger is dan wat wij tot nu toe gekend hebben. Ten eerste de crisis van de kloof tussen Noord en Zuid, tussen de landen die men ontwikkeld noemt en de landen die men onderontwikkeld noemt, of die op weg zijn om zich te ontwikkelen. We hebben al gezegd dat de kloof zich vergroot. Dat zal niet erg lang kunnen duren. Het is een illusie dat wij door zullen gaan met consumeren, etc. terwijl andere volken zich in een positie bevinden van constante ondervoeding. Het is erg moeilijk om de kloof te dichten.

Op dit moment hoeft men maar naar het absurde probleem te kijken van de moeilijkheden bij de distributie van levensmiddelen in de Sovjet-Unie. Jullie hebben er natuurlijk wel over gehoord, Duitsland stuurt duizenden tonnen levensmiddelen naar de Sovjet-Unie en die levensmiddelen stapelen zich op in pakhuizen in de Sovjet-Unie en men slaagt er niet in ze bij de bevolking af te leveren die er behoefte aan heeft. Dat is absurd, als men denkt aan de buitengewone middelen die tot onze beschikking staan, de transportmiddelen, de middelen om... Dat zou niet moeten kunnen gebeuren.

Wel, het is een situatie die zich zal verergeren tussen de ontwikkelde landen en de onderontwikkelde landen. Er zal een moment komen waarop dat tot uitbarsting zal komen. Hoe,

dat weet ik niet. Misschien door een algemene opstand van de hongervolken, dat is mogelijk.

Verder stevenen we naar mijn mening, en die van enkele zeer goede economen, recht af op een economische crisis, die een wereldcrisis zal zijn. Geen enkele staat zal eraan ontkomen. En op dat moment zal men niet anders kunnen dan ons hele systeem te herzien. Zowel technisch als economisch, men zal ons hele systeem moeten herzien. Maar dat zal gedaan moeten worden temidden van een ramp en een catastrofe.

Terwijl wat ik zou hebben gewild is dat men met een aantal simpele, menselijke en directe remedies alles geleidelijk en progressief kon oplossen, en zonder de algemene obsessie van de techniek. Dat is de keus waar we voor staan.

Dat er een economische crisis zal zijn is nagenoeg onvermijdelijk in de komende tien of vijftien jaar. Het verbaast me zo dat de politici een air hebben door te gaan alsof het allemaal nog kan voortduren: 'In het jaar 2005 zal men dit en dat produceren.' Welnee, in het jaar 2005 zal er al een ramp gebeurd zijn en dan zijn we misschien verplicht ons te gedragen als in 1940; iedereen komt terug op het land en teelt zijn aardappels.

Maar met dit voorbeeld geeft u aan dat de techniek niet iets actiefs is, maar juist iets passiefs.

Wat ik wil zeggen is dat de mens ofwel gaat begrijpen dat hij verantwoordelijk is voor de ontwikkeling en dat de ontwikkeling waarin wij ons bevinden veranderd moet worden, ofwel hij zal nieuwe oplossingen zien, en hij gaat door in dezelfde richting. Dan zal dat een ramp zijn en dat is geen oplossing. Op dat moment zal de mens wel gedwongen zijn oplossingen te vinden, maar die zullen pijnlijk zijn. Veel pijnlijk.

Waarom zegt u dat Hitler uiteindelijk toch de oorlog gewonnen heeft?

Heel eenvoudig omdat Hitler de modernste technische middelen heeft gebruikt en daarom heeft hij gewonnen. Maar hij heeft gewonnen terwijl hij een morele en economische chaos veroorzaakte in zijn land, waarvan de gevolgen nog steeds voelbaar zijn. We zien nog steeds de consequenties daarvan. Duitsland is bezig weer één groot land te worden.

West-Duitsland heeft op het economisch vlak gewonnen, maar de morele consequenties van het Hitlerisme zijn niet afgelopen. Daar hebben we voorbeelden van.

Wat ik nog, buiten deze vraag over Hitler, wilde zeggen is dat eigenlijk het perspectief van een mogelijke crisis ons van nu af aan verplicht tot het aannemen van een houding die precies het tegenovergestelde is van wat men doet als men is opgenomen in het technisch systeem. Ik kom terug op de formule die ik gebruikt heb in een artikel in de VS: we moeten leren op wereldniveau (*globalement*) te denken en lokaal te handelen. Op wereldniveau denken is dat wat alle media proberen te verhinderen. Men geeft je miljoenen informatieflitsen en je kunt absoluut niet over een probleem nadenken dat je in het geheel plaatst. 'Globaal' denken veronderstelt dat je over een sociale, historische of politieke kwestie nadenkt in zijn geschiedenis, dat je over alle politieke en economische zaken nadenkt die daarmee in verband staan en nadenkt over de consequenties die deze of gene beslissing kan hebben. Het is duidelijk dat als je een krant doorloopt en je ziet een bericht over de Golf, over het voetbalschandaal in Frankrijk, een bericht over de elektriciteitskabels, een bericht over een epidemie die heerst, je niet globaal kunt denken. Dat is niet mogelijk.

Dus wat moet men doen als men bewust wil worden van een mogelijk handelen? Het handelen moet lokaal zijn. Als globaal moet denken, moet men lokaal handelen.

Zonder dat vervalt men in de fout van de ecologen. Zij geloven dat ze via de politiek kunnen handelen, dat men kan handelen door massa's mensen op straat te krijgen. Men moet lokaal handelen, op nauwkeurige punten in de politieke activiteit, in de sociale activiteit, etc. en altijd temidden van kleine groepen.

Ik had het net over ecologen als tegenmacht. In het politieke leven hebben we die strijd gevoerd die zeer interessant was. Men presenteerde zich niet bij de verkiezingen, maar volgde alle verkiezingsbijeenkomsten en men stelde lastige vragen aan de kandidaten. Men zei ze: 'Wat denkt u, als u ziet dat het waterpeil van *l'étang d'Ourtain* lager wordt? Dat is de fout van wat u aan het doen bent.' Dus de vragen die de ecologen aan een politicus of op openbare bijeenkomsten kunnen stellen, dat is de

tegenmacht. Dat toont aan dat de politici nergens van weten, niets begrijpen en niets weten. Dat is het werk dat de ecologen moeten doen. Dat is lokaal werk.

Verder handelt men lokaal door middel van kleine groepen. Dat wil zeggen dat toen wij onze ecologische beweging in het Zuidwesten opzetten om het platteland en de kust van het Zuidwesten te verdedigen, hebben wij succes gehad iedere keer als we de interesse hadden opgewekt van de lokale bevolkingen. Als we in een klein dorp of stad de mensen interesseerden voor dit of dat project dat de bureaucratie had uitgevoerd, dan slaagden we echt. Maar als de mensen ons zeiden dat het niet belangrijk was en dat ze niet zelf wilden handelen, dan konden wij, vanuit Bordeaux, geen antwoord geven op wat er op 200 of 250 kilometer afstand gebeurde, nee. We konden ze elementen aangeven. Als het nodig was dat ze voor een tribunaal kwamen pleiten, dan voorzagen we ze van een goede advocaat. Als er publieke toespraken gehouden moesten worden, dan konden we dat doen. Maar het waren zij die de leiding moesten nemen. Dat was ons hele werk, om de bevolking lokaal bewust te laten worden van hun verantwoordelijkheid in de ontwikkeling van hun regio. Dat is lokaal handelen. We hebben ook lokaal gehandeld voor de jongerengroepen die we hebben opgezet, en voor de ecologische verdediging.

[Ellul leest een gedeelte voor uit zijn boek 'Le Bluff Technologique':]

“Wat betreft de natuur hebben we tot nog toe in een omgeving geleefd die voor ons was gemaakt, maar nu maken we onze eigen omgeving zonder natuur. Deze enorme transformatie brengt een superovervloed met zich mee waarvoor een fundamentele schaarste de compensatie is; het onvermijdelijke resultaat is een economische schommeling, een schommeling van de mensheid zelf, waarvan we nu de eerste tekenen zien.

In deze situatie vindt er een bepaalde overdracht plaats, die er ook een van de symptomen van is. Objecten en machines gelden niet langer louter als zodanig, omdat we in een dergelijke wereld niet kunnen leven. Barthes en Baudrillard lieten lang geleden zien dat we symbolen gebruiken, en het systeem van objecten laat zien dat alles verschilt van wat het nu is. Er is geen ware symbolisatie in de

primaire zin. Wat zich voltrekt is de schepping van een fictieve wereld waarin ons religieus besef zich inbedt. Objecten zoals de televisie, computers, motorfietsen en raketten verwerven zich een fabelachtige dimensie vanwege het besef van hun macht, hun alomtegenwoordigheid, hun dominantie, de onbegrensde toegang die ze verschaffen, hun geheim dat vreemd voor ons blijft, en het heilig ontzag dat we ervaren tegenover de kernsplijting. Dit complex is typisch religieus. Het religieuze en het heilige, dat we uit de natuur hebben gejaagd, wordt nu toegeschreven aan objecten. Maar let op: de overdracht is bepaald niet hetzelfde. Oorspronkelijk brachten we onze religieuze gevoelens in verband met onze natuurlijke omgeving. De boom, de bron, de wind, het dier waren het centrum. We schreven ze een formidabele grootsheid toe en ze werden heilig. Maar de dingen die op dit moment onze menselijke omgeving vormen, spelen nu die rol. Wijzelf zijn niet veranderd. We brengen nog steeds ons religieus gevoel in verband met datgene wat onze omgeving uitmaakt. We aanbidden en gebruiken met plezier en angst datgene dat onze omgeving vormt, we brengen het offers. Het is de omgeving die veranderd is. Maar hoe ver zijn we van de veronderstelde onttovering van de wereld [Entzeuberung der Welt]! Het is eenvoudig zo dat de wereld, die we nu kennen, geen verband meer houdt met de menselijke wereld die, tot een halve eeuw geleden, eeuwig leek te zijn.”